

Skript 40.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Lente 2018

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 40 nr. 1, lente 2018
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Kloveniersburgwal 48, kamer E2.04/5
1012 CX Amsterdam
info@skript-ht.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op *Skript* kost 20 euro per jaar. U kunt lid worden door het machtigingsformulier in te vullen op www.skript-ht.nl. Ook kunt u een mail sturen naar de redactie, dan krijgt u het machtigingsformulier thuisgestuurd. Losse nummers zijn verkrijgbaar bij de redactie en bij de boekhandel Athenaeum te Amsterdam.

Redactie Diede Beckers, Lieve Ettes, Boris van Haastrecht, Rosa de Jong (hoofdredacteur), Joël van der Moore, Pouwel van Schooten, Anna Teijeiro Fokkema en Jerry Verschuren.

Redactieraad Dhr. P.P. de Baar, dr. K. Beerden, prof. dr. M.C. 't Hart, dr. M.M. Leeman, dr. A. Nobel, drs. E. J. de la Porte en dr. T. Verlaan.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Eindredactie Sanne Hadfy-Kovács en Marjolein Wols.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

INHOUDSOPGAVE

- 2 **Colofon**
- 4 **Redactioneel**
- 6 **Manumissie in koloniaal Suriname**
Routes naar de verlangde vrijheid
Myriam Berrich
- 20 **The greater cause**
Hoe Zweedse missiedocumenten bijdragen aan een vollediger beeld
van ontwikkelingen in Frans Moyen Congo
Manon Schouten
- 33 **Wat de Bijbel ons leert over de Goten**
Een historisch-taalkundig perspectief op de vroege Gotische
geschiedenis, 100-400
Elbert van Wijk
- 45 **De Nederlander: dronkenlap of feestvarken?**
Een bevestiging van het beeld van de Nederlander als excessief
alcoholdrinker in de zestiende en zeventiende eeuw
Roemer Ockhuysen
- 53 **Column**
Tijdreiziger
Bianca Stigter
- 57 **Voorbij goed en fout dankzij liminaliteit**
Interview met Ismee Tames
Rosa de Jong en Pouwel van Schooten
- 65 **Kinabast tegen de koorts**
Interview met promovendus Wouter Klein
Joël van der Moore
- 69 **Recensies**
- 80 **Abstracts**
- 83 **Agenda**

Geachte lezer,

Met trots presenteren wij het eerste nummer van de veertigste jaargang van *Skript Historisch Tijdschrift*. Zoals vaker in onze geschiedenis gebeurde, veranderen er traditionele onderdelen van ons blad bij de overgang naar een nieuwe jaargang. Er zijn enkele kleine wijzigingen doorgevoerd, bijvoorbeeld de vorm van het interview. We hadden vaak moeite om een bepaalde gelaagdheid van het interview te verwerken in de vorm van vraag en antwoord. Door dit stramien los te laten wordt de lezer missende voorkennis geboden zonder dat we dit in de mond van de expert hoeven te leggen. Daarnaast zal de agenda nog slechts enkele historische evenementen vermelden. Wij hoeven geen overzicht meer te bieden: op verschillende media zoals www.historici.nl staat de overvloed aan historische evenementen in Nederland verzameld. Wij zullen u alleen nog aanraden welke historische congressen, debatten, filmvertoningen of lezingen wij urgent, nieuw of interessant achten.

Een grotere verandering vindt plaats binnen een relatief jong element van ons blad: de column. Om ons veertigjarig bestaan te vieren zal de column in elk nummer van deze jubileumjaargang verzorgd worden door een andere oud-redacteur. Zij hebben alle vier in een ander decennium deel uitgemaakt van de redactie en hun columns zullen in chronologische volgorde verschijnen. In het eerste nummer beschrijft journalist en schrijver Bianca Stigter, *Skript*-redacteur uit het eerste decennium van ons bestaan, over de verweving van heden met verleden.

Tot slot zal het redactioneel vanaf nu een persoonlijke, soms kritische of actuele noot van de hoofdredacteur worden waarmee het de seizoenaanblikkingen van lammetjes, zonnige stranden, herfstbladeren en de kerstbomen achter zich laat. Bladerend door ons archief zag ik dat de redactionelen geen vaste vorm kenden: soms ontbrak het, soms werd er stelling genomen, soms kritisch gegrapt over de actualiteit en soms was het een paginalang essay. Deze ontwikkeling is dus misschien geen vernieuwing, maar eerder een teruggang naar wat was.

Er blijven uiteraard ook dingen hetzelfde; ook dit jaar presenteren wij de drie beste scripties die meedongen naar de Skripteprijs. De meer dan veertig ingezonden scripties waren afkomstig van vijf verschillende Nederlandse universiteiten, waarbij Leiden het beste vertegenwoordigd was, en besloegen samen alle tijdperken en bijna alle continenten. Dit is ook terug te zien in de boeiende top drie. Dan rest mij alleen nog u veel plezier te wensen met het lezen van dit nummer!

Rosa de Jong
Hoofdredacteur

ARTIKELLEN

MANUMISSIE IN KOLO- NIAAL SURINAME

Routes naar de verlangde vrijheid

Myriam Berrich

Derde plaats Skriptieprijs

Suriname 1838. Een aantal slaven tracht een complot te smeden op plantage *Burnside* in Coronie. Waarschijnlijk gaat het om het in opstand komen tegen de eigenaar of het vluchten van de plantage. Dit idee valt in het water wanneer een zekere slaaf hen tegenwerkt. Naast het feit dat de expeditie van de slaven hierdoor mislukt, krijgt de dwarsliggende slaaf op de koop toe vrijheid als beloning. Deze verlening van vrijheid was geen onbekend fenomeen in koloniaal Suriname. Nog geen jaar later overkwam twee andere slaven hetzelfde, nadat zij gevluchte slaven gevangen namen. Omdat ze hiermee rust en orde op de plantage handhaafden, kwamen zij, zoals eerdergenoemde slaaf, in aanmerking voor de zogenaamde *manumissie*.¹

Manumissie, ofwel het vrijlaten van slaven door de eigenaar, kwam soms voor in koloniaal Suriname. Dit vond plaats vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot aan het jaar 1863, waarin slavernij in Suriname werd afgeschaft. In bovengenoemd stuk werden de slaven beloond met vrijheid voor het verraden van andere slaven. Deze eigenaar was bereid om zijn trouwe slaven te belonen met een fenomeen dat voor vele slaven slechts een droom was: vrijheid. Er waren genoeg andere manieren waarop de eigenaar zijn dankbaarheid tegenover de slaaf kon uiten, maar toch koos hij voor manumissie, wetende dat hij daarmee zijn slaaf verloor. Hierdoor lijkt manumissie in eerste instantie een uiterst opmerkelijk en tegenstrijdig fenomeen: waarom zouden slaven worden vrijgelaten in een tijdperk waarin slavernij meer regel dan uitzondering was? Hier is niet één duidelijke verklaring voor te geven. Naast het motief in het voorbeeld, konden er meerdere motieven zijn. Deze beweegredenen zullen in dit artikel aan bod komen. Verder wordt er uiteengezet hoe het proces van manumissie zich voltrok en wie de betrokken partijen waren.

Over het taalgebruik omtrent het onderwerp slavernij moet nog iets worden toegelicht. Veel contemporaine auteurs schreven over 'negers', 'blacks', en 'vrije zwarten' tegenover 'blanken'. Ik ben mij ervan bewust dat dit soort begrippen in de tijdsgeest van nu gevoelig kunnen liggen, en daarom wordt er in dit artikel, tenzij het een citaat betreft, gebruik gemaakt van de begrippen 'wit' en 'donker'. Hierdoor wordt onder andere de leesbaarheid vergroot, omdat er geen gebruik wordt gemaakt van omslachtige termen.

MANUMISSIE IN DE ATLANTISCHE WERELD

Ondanks dat manumissie een minder bekend begrip is in de slavernij, kwam dit fenomeen toch voor in vrijwel de gehele Atlantische Wereld. Hierbij ging het om de Spaanse koloniën, Brazilië en de Verenigde Staten, ook al werden deze gekenmerkt door meerdere verschillen. De al bestaande literatuur spitst zich voornamelijk toe op de Spaanse koloniën en Brazilië, waardoor Suriname minder benoemd wordt en onderbelicht is.² In de Spaanse koloniën was manumissie relatief eenvoudig, waardoor het frequenter voorkwam dan in andere gebieden. Dit kwam doordat een slaaf zelf een verzoekschrift bij het gerechtshof kon indienen wanneer een slavenhouder weigerde om met zijn slaaf te onderhandelen over de prijs en zijn vrijlating.³ Dit toont aan dat slaven in Spaanse koloniën redelijk veel macht hadden in verhouding tot andere gebieden wanneer het ging om hun vrijheid. Ook in Brazilië was manumissie relatief eenvoudig: er vond een proces plaats waarbij alle betrokkenen, inclusief de slaaf en eigenaar, aanwezig waren.⁴ In Brazilië verkregen slaven opvallend vaak vrijheid doordat de eigenaar dit in het testament liet opnemen. Van alle gemanumitteerden kreeg 31,5 procent op die manier zijn vrijheid.⁵ Wanneer de eigenaar voor zijn overlijden een duidelijk testament had opgesteld, moest deze wens uitgevoerd worden, ook al waren de erfgenamen het er niet mee eens.⁶ In de Verenigde Staten was manumissie echter een complex systeem, waardoor het minder frequent voorkwam. Vaak moesten slaven eerst in het leger dienen en vervolgens compensatie aan de eigenaar betalen, iets wat zij vaak niet konden bewerkstelligen.⁷

Er kan worden gesteld dat manumissie in Suriname niet representatief was voor de rest van de Atlantische wereld. Ondanks dat het in de Spaanse koloniën en Brazilië eenvoudiger was om aan vrijheid te komen dan in de Verenigde Staten, kwam manumissie nog steeds minder regelmatig voor dan in Suriname waar een relatief groot aantal gemanumitteerden leefde. Dat manumissie in Suriname zo opmerkelijk was, heeft met twee aspecten te maken. Ten eerste speelde marronage hierbij een grote rol. Marronage was het fenomeen waarbij slaven van de plantage vluchtten om vervolgens een nieuw leven te beginnen in de jungle.⁸ In Suriname waren grote aantallen marrons, die zich vaak aansloten bij al bestaande marrongemeenschappen, die tot op de dag van vandaag bekend staan als 'bosnegers'. Marronage vond voornamelijk plaats in Suriname, omdat de behandeling van slaven hier wreder was dan in andere gebieden.⁹ Ook waren er minder witten in verhouding tot andere slavensamenlevingen, waardoor er minder toezicht was. Daar kwam nog eens bij dat de omgeving van Suriname uiterst gunstig was: het gebied bestond louter uit jungle, wat het zeer geschikt maakte voor marrons om zich in te verbergen.¹⁰

Het tweede aspect dat waarschijnlijk te maken heeft met het aantal

manumissies, is de bekendmaking van de onafhankelijkheid van Suriname. Bekend is dat manumissies in de loop van de tijd toenamen. Veruit de meeste manumissies vonden plaats in het jaar 1862, één jaar voor de afschaffing van de slavernij.¹¹ Het Koloniaal Verslag legt uit dat deze toename te verklaren is door de bekendmaking van de emancipatie in de kolonie in dit jaar.¹² Dit klinkt aannemelijk: zodra bekend was wanneer emancipatie zijn intrede zou doen, werd het als nutteloos gezien om nog slaven aan te schaffen, want dit zou tenslotte voor een korte periode zijn. Slavenhouders wisten dat ze hun slaven in 1863 kwijt zouden raken door intrede van de emancipatie, dus wellicht was dit een reden om ze zelf vrijheid toe te kennen. Bij de emancipatiekwestie ontstond het probleem wie er moest opdraaien voor de kosten van de afschaffing. Om deze kwestie op te lossen, besloot de staat om 300 gulden per slaaf aan de eigenaar uit te keren.¹³ Wanneer slavenhouders hun slaaf voor de emancipatie vrijlieten, verdienden ze hier dus geld mee.

REGLEMENTEN

Toen manumissie net ontstond, vermoedelijk in de zeventiende eeuw, werd hier vrijwel niets over opgeschreven. Dit veranderde echter in 1832: vanaf dit jaar werden manumissies systematisch bijgehouden. Dit gegeven past in de bredere context van de negentiende eeuw, waarin steeds meer werd bijgehouden op papier.¹⁴ Hierdoor is er meer bekend over manumissies in de negentiende eeuw dan in de eeuwen hiervoor.

Literatuur en archieven tonen aan dat er door de tijd heen verschillende wetten en reglementen zijn opgesteld wat betreft manumissie. Deze wetten werden vermeld in een notificatie, plakkaat of reglement. Een notificatie en een plakkaat behandelden slechts één nieuwe wet en bestonden vaak uit korte aankondigingen. Een reglement lichtte echter verscheidene nieuwe wetten en regels toe betreffende hetzelfde onderwerp. In totaal zijn er drie reglementen uitgebracht: in 1733, 1772 en 1832. In dit artikel zullen slechts enkele relevante wetten uit de reglementen worden toegelicht. De besproken wetten geven namelijk, in tegenstelling tot de meeste losse wetten, een verandering in de geschiedenis van manumissie weer en zijn daarom van belang voor dit onderzoek. Daarnaast gaat het om een enorme hoeveelheid notificaties en plakaten die vaak slechts een aanvulling waren op een al bestaande wet en daarom voor dit artikel als niet relevant worden beschouwd.

In het reglement van 1733 stonden negen nieuwe wetten. Het is lastig te bepalen waarom het in dit jaar werd uitgevaardigd.¹⁵ Er kan echter wel worden gespeculeerd: wanneer men namelijk de inleiding leest, wordt duidelijk dat het Hof van Politie ontevreden was over de hoeveelheid manumissies:

Het veelvuldige vrijgeve van slaven en mulatten en 't accresseeren van dien, de menigvuldige quade gevolgen die er veelteyds uyt werden georieerd, aengesien deselve gemanumitteerde sijnde sig veeltijds niet ontsien om sig evenswel met dienstbare te vermengen door dronkenschap, quade conduites, deselve debaucheeren tot groot nadeel der eygenaeren.¹⁶

In deze tijd werden meer slaven vrijgelaten dan voorheen en dit bracht de nodige problemen met zich mee volgens het Hof van Politie. Door middel van de eerste wet, waarbij manumissie een zaak van de overheid werd, probeerde het Hof te bereiken dat 'veelvuldig' manumitteren werd beperkt. Niemand mocht meer zomaar een slaaf manumitteren zonder goedkeuring van het Hof; 'voorgaende permissie en goedkeuringe van den Edele Hove van Politie' werd een vereiste. Vóór 1733 was manumissie een privézaak tussen eigenaar en slaaf, maar door deze wet moest de eigenaar eerst officieel een verzoek indienen bij de overheid, die het kon afwijzen of accepteren.¹⁷ Dit werden 'vrijbrieven' genoemd en deze kostten zelfs geld.¹⁸ Hieruit valt op te maken dat het de overheid niet uitmaakte dat ze zowel meer tijd, als geld kwijt was aan manumissie. Het leek er vooral om te gaan dat de overheid de beslissende partij zou worden die meer macht kreeg.

Een volgende wet was zowel een recht als een verbod tegelijkertijd. Enerzijds staat erin dat 'gemanumiteerde onder sikh off wel andersints mogen trouwen', maar anderzijds waren de mogelijkheden niet eindeloos. Een gemanumiteerde mocht alleen trouwen met iemand van vrije status en dit beperkte de mogelijkheden ernstig. Er waren immers meer slaven dan vrijen en vrije vrouwen bleven vaak bij hun voormalige meester, waardoor er minder beschikbare vrouwen overbleven. Rosemarijn Hoeft en Jean-Jaques Vrij bevestigten dit met de stelling dat er een ernstig tekort was aan witte vrouwen in de kolonie en dat veel witte mannen om die reden een donkere vrouw hadden, die in de meeste gevallen geen slavin was.¹⁹ De overheid trachtte met deze wet een splitsing tussen gemanumitteerden en slaven te maken, om zo te voorkomen dat deze groepen mengden. Toch lijkt het erop dat deze wet omzeild kon worden door gemanumitteerden. Een begrip dat hierbij hoort, is 'kettingmanumissie'.²⁰ Hoeft en Vrij omschrijven het als het fenomeen waarbij 'manumitted persons became manumitters themselves- and often of members of their own family'.²¹ Een denkbaar scenario is dat een gemanumiteerde de slaaf waarmee hij wilde trouwen eerst zelf manumitteerde, waardoor ze vervolgens konden trouwen zonder de wet te overtreden. Daarbij kwam het regelmatig voor dat er al sprake was van verwantschap: het kon dan gaan om een al vrije slaaf die zijn eigen vrouw en kinderen manumitteerde.

Ondanks dat manumissie vanaf 1733 een zaak werd van het Hof, kwam kettingmanumissie vaak voor, wat inhoudt dat het Hof er over het algemeen mee instemde, zolang het via geschreven wetten geschiedde.

Het reglement van 1772 belichtte een totaal nieuw onderwerp. Het Korps Vrije Negers kwam hierin aan bod: dit waren gemanumitteerden die Suriname verdedigden. Het Hof verplichtte gemanumitteerden om 'gewaapend dezen landen te dienen, in alle attaquen zoo teegen onze binnen als buytenlandse vijanden, daar en wanneer daartoe zullen worden gecommandeert'.²² Marronage werd niet expliciet benoemd, hoewel duidelijk is dat met 'binnenlandse vijanden' verwezen werd naar marrons. Nog geen maand later kwam dit reglement uit wat het 'Korps Vrije Negers' aankondigde.²³ Dit was een leger bestaand uit vrije slaven en zij werden betaald als ze hun diensten volbrachten.²⁴ Een belangrijk aspect hierbij is dat sommige slaven werden gemanumitteerd zodat zij het korps konden dienen.²⁵ Dat het Korps Vrije Negers in 1772 werd opgericht, was geen toeval: in dit jaar werden namelijk steeds meer plantages overvallen door marrons en nam het aantal weglopers toe.²⁶

Suriname was al bekend met marrons, maar dit was de eerste keer dat er een leger werd opgericht. De negatieve effecten van marronage hoopte men op te lossen door het oprichten van het Korps, zodat de plantage-economie niet verder werd beschadigd. In dit korps vochten gemanumitteerden mee met de witten in het leger. John Gabriël Stedman was een Nederlandse officier uit de achttiende eeuw die hierover schreef. Hij stond bekend om zijn hulp bij het onderdrukken van slavenopstanden en rebellie in Suriname en heeft zijn ervaringen opgeschreven in zijn dagboek *Reize naar Surinamen*. Dit dagboek betreft de periode van 1772 tot 1777, en dit eerste jaartal komt precies overeen met de oprichting van het Korps. Stedman schrijft hierover: 'In de vorige hoofdstukken heb ik verteld over de totstandkoming van onze korps', wat aantoont dat hij vanaf het begin participeerde. Daarbij noemt hij duidelijk dat 'negerjagers' achter 'opstandige negers' aan gingen.²⁷ De prijs die deze marronjagers kregen was relatief hoog: ze moesten marrons 'opzoeken, attacqueeren, vervolgen en zoveel doenlijk uytroeyen van alle de thans zijnde wegloupers'.²⁸ In ruil hiervoor kregen jagers 'negen guldens Surinaams' per maand. Daar kwam zelfs bij dat ze 'voor yder weglouper die zij levendig (off dood zijnde de regterhand ervan) komen te leveren, zullen zij genieten booven hun maandgeld een premie van vijfftig guldens Hollands'.²⁹ Marronjager was dus een beroep waarbij gemanumitteerden relatief eenvoudig geld verdienden. Paul Koulen schrijft dat het goede diensten verrichtte en dat men daarom het Korps wilde uitbreiden.³⁰ Dat verklaart ook waarom slaven vrij werden gekocht om vervolgens het Korps te dienen.

Het reglement van 1832 kan als het belangrijkste reglement worden

beschouwd, omdat het vanaf toen verplicht was gemanumitteerden bij te houden in een register.³¹ Doordat alles op papier stond, moest eenieder zich aan de wetten houden: zowel eigenaar, slaaf als overheid. In het tweede artikel stond op wat voor gronden de meester zijn slaaf kon vrijlaten:

1o. Eene geheel vrijwillige daad, blootelijk gegrond op de goedwilligheid van den nog levenden Meester omtrent zijnen slaaf, of:

2o. Het gevolg van eene met eenen voormaligen Meester des Slaafs geslotene overeenkomst, of:

3o. Het gevolg van eene lastgeving of voorwaarde, opgedragen of voorgeschreven bij eene door den dood bevestigde uiterste wilsbeschikking.³²

Het woord 'goedwilligheid' lijkt aan te geven dat het om een gunst van de eigenaar ging. De meester kon zijn slaaf vrijheid schenken door middel van een contract dat van tevoren was opgesteld. Wet 3o gaat over een testament, omdat de 'uiterste wilsbeschikking' hierin genoemd wordt. Dit systeem kwam eerder weinig voor in Suriname, maar daar leek na 1832 verandering in te komen. Omdat het in deze artikelen over de relatie tussen meester en slaaf gaat, moet opnieuw worden gewezen op het feit dat deze begrippen misleidend kunnen zijn. Zoals eerdergenoemd in het voorbeeld van kettingmanumissie, hoefde een eigenaar niet per se een witte man te zijn. Op papier waren er vrouwelijke, mannelijke, witte en donkere slavenhouders, omdat slaven elkaar soms vrijkochten en dit ook werd opgeschreven, maar dit was slechts een bureaucratische onderneming. Een ex-slaaf moest eerst slaven kopen om ze daarna te manumitteren. Dit toont aan dat gemanumitteerden op dit vlak dezelfde rechten hadden als witte eigenaren, want beiden konden anderen manumitteren.

Artikelen drie en vijf wezen erop dat 'het aanzoek tot Manumissie zal behooren te worden ingediend, welk tijdperk echter nooit langer zal mogen zijn dan drie jaren'. De overheid moest binnen drie jaar het manumissieverzoek aanvaarden en uitvoeren. Drie jaar lijkt een lange periode, en deze termijn werd ook nog vaak overschreden.³³ Het is niet geheel bekend waarom de tijdspanne van drie jaar problemen opleverde, maar er is wel een aantal verklaringen voor te vinden. Ten eerste had de overheid in principe het alleenrecht om manumissie goed te keuren. De overheid kon manumissie niet tegenhouden, maar had wel de taak van uitvoer, waardoor het proces door alle overheidsbemoeienis langer kon duren. Ten tweede nam het aantal manumissies naar verloop van tijd toe, waardoor de taak van

het Hof breder werd. Daarbij liepen veel processen tegelijkertijd, waardoor sommige gevallen wellicht in vergetelheid raakten. Niet alle manumissies waren van hetzelfde kaliber: sommige waren gecompliceerder dan andere, wat ook een reden voor vertraging kan zijn geweest.

MOTIEVEN

Uit het voorbeeld in de inleiding blijkt dat slaven die een 'trouwe bediende' waren in sommige gevallen vrijheid verkregen. Toch zijn er meerdere motieven: in de periode van 1832 tot en met 1863 werden in totaal namelijk 6781 slaven vrijgelaten, waarvan meer dan 4000 slavinnen. Deze aantallen geven aan dat het waarschijnlijk niet enkel om trouwe bedienden ging, maar dat er ook andere beweegredenen waren. De meeste historici besteden weinig aandacht aan motieven voor manumissie: het gaat meestal over jaartallen, geslacht en beroep, terwijl juist motieven een interessant perspectief geven.

De motieven zijn in rekestenvan archiefstukken te vinden, maar richten zich slechts op de periode van 1832 tot en met 1845, omdat de motieven na 1845 in het *Ministerie van Koloniën* liggen, dat wegens een digitaliseringsproces niet toegankelijk is. Wanneer literatuur wordt geraadpleegd, valt op dat meerdere auteurs een globale indeling hebben gemaakt van gemanumitteerde slaven. Hierbij worden de gemanumitteerden ingedeeld in drie groepen: trouwe bedienden, concubines en hun kinderen en zelfvrijkopers.³⁴ Ook Hoeftedeelt de gemanumitteerden in volgens deze richtlijnen en schrijft dat deze groepen achtereenvolgens 37 procent, 22 procent en 29 procent beslaan.³⁵ In totaal is dit slechts 88 procent. Ervan uitgaand dat deze percentages kloppen, zouden er ook motieven moeten zijn geweest die niet tot de al bestaande groepen behoorden, maar wellicht een eigen groep vormden.

In manumissies die binnen de categorie 'concubines en hun kinderen' vallen is het terugkerende aspect dat dit altijd kinderen samen met hun moeder betrof. Toch was dit niet vanzelfsprekend: in 1837 werden twee kinderen, Heintje en Philippus, gemanumitteerd:

Van F.P. Triebels voor de slavenkinderen Heintje en Philippus de eerste bij den doop genaamd Heintje George en de tweede Philippus Engelbertus. (...) verzoekende permissie om aan de gemanumitteerden Heintje George en Philippus Engelbertus Geervliet, zijnen familienaam te vragen.³⁶

Hieruit blijkt dat deze kinderen werden gemanumitteerd zonder moeder. Wie deze moeder was, is onbekend en ook is het onduidelijk of ze dezelfde moeder hadden. Wel is het waarschijnlijk dat Triebels hun vader was, aangezien hij zijn familienaam wilde doorgeven, waarmee hij erkende

dat het familie was. Later in de resolutie staat dat de 'gevoerd wordende familienaam, die van Triebels aantenemen, en zich aalzo te noemen en te teekenen',³⁷ wat inhield dat Heintje en Philippus inderdaad de naam van hun manumitteerder kregen. Het is mogelijk dat de moeder van deze kinderen ook een vrije slavin was, maar als zij eerder dan haar kinderen vrij was, had dit in de resolutie moeten staan. Omdat dit niet het geval is, zijn er twee mogelijkheden: of zij is jaren later gemanumitteerd, of helemaal nooit. In beide gevallen zijn de kinderen los van hun moeder gemanumitteerd, waardoor zij niet tot de groep 'concubines en hun kinderen' worden gerekend.

In 1843 en 1844 vonden twee soortgelijke gebeurtenissen plaats. De eerste manumissie betreft die van het kind Carolus, en de andere die van het kind Johannes. Ook hier werden geen moeders genoemd in de resolutie, waardoor het waarschijnlijk is dat hier ook slechts de kinderen werden gemanumitteerd. In de resolutie van Carolus staat weinig informatie, maar in die van Johannes meer:

(...) het verzoek van J. Zaal alsmede administrateur en kantoorhouder der plantage L'avanture, om brieven van manumissie voor het slavenkind Johannes. Zullende de gemanumitteerde voortaan heeten: Johannes Brugt.³⁸

In beiden gevallen kregen de gemanumitteerden een andere achternaam dan die van hun eigenaar. Vaak wilde de eigenaar juist zijn familienaam doorgeven wanneer het zijn eigen kinderen betrof, waardoor het hier in twijfel kan worden getrokken of het om zijn kinderen ging. Toch lijkt dit het meest logisch: in de meeste gevallen was dit immers het motief om aan hen vrijheid te schenken. Het zou echter kunnen dat de eigenaren geen band hadden met de moeder en er geen sprake was van concubinage, waardoor de eigenaren besloten het kind niet op die manier aan zich te binden. Door hen een nieuwe naam te geven, zouden ze op latere leeftijd niet per se met hun vader in verband worden gebracht, en wellicht was dit wat de eigenaren wilden.

Ondanks dat historici kinderen niet behandelen als aparte categorie, lijkt deze er wel bij te horen. Het gegeven dat een vader alleen zijn kinderen manumitteerde lijkt overigens overeen te komen met het 'veredelingsproces' wat ten Hoven en Dragtenstein kort in hun boek noemen. Dit houdt in dat

Vermont, Manumission, 1777
(bron: Fine Art America)

kinderen geboren uit verhoudingen tussen slavinnen en witte eigenaren dichter bij de witten stonden, wat in die tijd werd gezien als het superieure ras.³⁹ Kinderen van de eigenaar en een concubine werden als halfbloed gezien en hadden vaak een lichtere huidskleur. Hierdoor vond de eigenaar waarschijnlijk dat deze kinderen een aanzienlijk hogere en betere status hadden dan donkere slaven, omdat ze afstamden van een witte ouder met een bepaalde status. Binnen dit idee is het daarom denkbaar dat de eigenaar niet wilde dat zijn kinderen hetzelfde werk verrichtten als hun moeder.

Naast deze toegevoegde categorie 'kinderen', lijkt er nog een andere categorie toegevoegd te kunnen worden, die door geen van de genoemde auteurs beschreven wordt. Het gaat hier om de categorie 'eigenbelang'. In verscheidene archiefstukken zijn resoluties te lezen over slaven die werden gemanumitteerd door hun eigenaar, om vervolgens met hem mee op reis te gaan als bediende. Deze manumissie was in dit geval een vereiste. Zoals duidelijk wordt uit het volgende citaat moest een slaaf een jaar en één dag vrij zijn alvorens hij of zij Suriname mocht verlaten:

(...) dat het verzoek om manumissie ten doel heeft gehad om die slavin met zich uit de kolonie mede te nemen, en alzoo verzoekt, om na het uitreiken van den vrijbrief aan die gemanumitteerde dispensatie te willen verleen van de publicatie van 16 december 1816 bepalende dat geen gemanumitteerde "de kolonie vermag te verlaten, dan een jaar en dag na het geven van den vrijbrief."⁴⁰

Dit betrof de slavin Rebecca in 1835, die na haar manumissie mee emigreerde met haar bazin Ann Forrest. Deze eigenares wist dat ze Suriname ging verlaten en heeft van tevoren bedacht wie ze mee wilde nemen op haar reis. Uit 'Herlezen het request van Ann forrest voornaamd, daarbij te kennen gevende dat het verzoek om manumissie ten doel heeft gehad om die slavin met zich uit de kolonie mede te nemen'⁴¹ blijkt dat het om eigenbelang ging: de eigenares wilde iemand meenemen, waarschijnlijk zodat die kon helpen tijdens de reis. Eenzelfde verhaal komt uit 1834 en betreft de slaaf François Nunspeet. Ook in deze resolutie staat beschreven wat het motief van zijn eigenaar H. Bijlaart was:

(...)en om na bekomende manumissie gemelde François Nunspeet te dispenser van de publicatie van het voormalig Hof van Politie en hem mits dien te permitteren de kolonie te verlaten, en de den requestant op zijne reize naar Europa als bediende te kunnen vergezellen.⁴²

Ook deze slaaf werd gemanumitteerd zodat hij met zijn eigenaar mee op reis kon. Net zoals bij Rebecca, gold ook voor François de wet waarbij hij een jaar en dag vrij hoorde te zijn alvorens mee te mogen. Er zou bij deze manumissie dus ook sprake zijn van voorbedachte rade: H. Bijlaart had François eerder gemanumitteerd, omdat hij hem anders niet mee kon nemen op zijn reis.

In het geval van Rebecca en François is het onduidelijk of er een motief zat achter de keuze voor specifiek deze slaven. Het is mogelijk dat de eigenaar een willekeurige slaaf manumitteerde, omdat hij iemand nodig had voor zijn reis, maar het zou ook kunnen zijn dat de eigenaar koos voor iemand die hem trouw was geweest. Het was immers een gunst dat een slaaf zijn eigenaar mocht vergezellen, omdat het leven minder zwaar zou zijn dan op de plantage. Dit lijkt aannemelijk, omdat manumissie een gunst was en het een slaaf betrof die volgens de eigenaar deze reis en manumissie had verdiend. Het is onbekend wat er na gebeurde met de slaaf. De vraag is wel of dit een vergelijkbare manumissie was met voorgaande gevallen; was de slaaf wel echt vrij na deze manumissie? Hij hielp zijn meester op het schip, dus er kan wellicht niet worden gesproken van totale vrijheid, zoals in andere gevallen. Waarschijnlijk was dit een slaaf die een goede band had met zijn eigenaar, en bood de reis hem meer vrijheden dan een leven als slaaf. Omdat er nergens letterlijk werd gesproken van trouwe diensten, zoals in de manumissies van trouwe bedienden wel het geval was, vallen de manumissies van Rebecca en François onder het nieuw geïntroduceerde motief eigenbelang.

CONCLUSIE

Manumissie in Suriname was geen zeldzaam fenomeen. Niet alleen in Suriname kwam manumissie voor: het was een verschijnsel dat in de hele Atlantische Wereld voorkwam. Toch was manumissie in Suriname niet representatief voor het gehele continent. Het proces van manumissie in Suriname veranderde door de tijd heen door nieuw ingevoerde wetten en regels. Hierbij speelde het reglement van 1832 een grote rol: vanaf dit jaar werden alle manumissies systematisch bijgehouden, waardoor de rol van de overheid toenam naarmate de tijd verstreek. De intentie van de reglementen was het inperken van het groeiende aantal gemanumitteerden, maar dit heeft zijn doel niet bereikt. Sterker nog: het aantal vrije slaven bleef drastisch toenemen.

Voor manumissie konden verschillende motieven zijn: historici maken een indeling van trouwe bedienden, concubines en hun kinderen, en zelfvrijkopers. Het lijkt er echter op dat er, naar aanleiding van de gevonden manumissies in archiefstukken, nieuwe groepen kunnen worden toegevoegd. Het gaat hier om de categorie 'kinderen', dus zonder moeder, en het motief 'eigenbelang'. Geen van de genoemde auteurs noemt kinderen als een aparte categorie, terwijl kinderen niet altijd met hun moeder

gemanumitteerd werden. Om die reden kunnen deze kinderen niet tot de groep 'concubines en hun kinderen' behoren, en daarom is deze categorie toegevoegd: in sommige gevallen had de eigenaar geen band met de moeder, waardoor het voor hem niet logisch was om de moeder ook te manumitteren. Daarnaast is het motief eigenbelang een nieuwe toevoeging. Bij dit motief liet een eigenaar een slaaf vrij, om vervolgens zelf van deze geschonken vrijheid te kunnen profiteren. Dit was onder andere terug te zien bij aankondiging van de emancipatie: eigenaren waren eerder geneigd hun slaven vrijheid te geven, omdat ze hier geld voor ontvingen. In andere gevallen had een meester iemand nodig om hem of haar op een reis te vergezellen, maar dit mocht geen slaaf betreffen: het moest een vrij man zijn, en daarom manumitteerde de eigenaar de slaaf in kwestie. De motieven voor manumissie konden dus zeer uiteenlopend zijn.

Myriam Berrich heeft haar Bachelor Geschiedenis behaald aan de Universiteit Leiden en houdt zich bezig met het slavernijverleden in Suriname.

NOTEN

- 1 O. ten Hove en F. Dragtenstein, *Manumissies in Suriname 1832-1863* (Utrecht 1997) 32.
- 2 P. Koulen, 'Schets van de historische ontwikkeling van de manumissie in Suriname (1733-1863)', *Stichting Surinaams Museum Mededelingen* 12 (Amsterdam 1973).
R. van Lier, *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van de maatschappij in Suriname* ('S Gravenhage 1949).
- R. Hoeft, *Free blacks and coloureds in plantation Suriname* (Londen 1996).
- O. ten Hove, en F. Dragtenstein, *Manumissies in Suriname 1832-1863*.
- 3 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, 94.
- 4 M.C. Karasch, *Slave life in Rio de Janeiro 1808-1850*, (Surry 1987) 335.
- 5 K. Grinberg, 'Manumission, Gender, and the Law in Nineteenth-Century Brazil. Liberata's Legal Suit for Freedom', in: R. Brana-Shute en R. J Sparks (ed.) *Paths to freedom. Manumission in the Atlantic World* (South Carolina 2009) 219-234, aldaar 223.
- 6 P. Kolchin, *American Slavery 1619-1877* (New York 1993) 71.
- 7 Ibidem.
- 8 A. van Stipriaan en T. Polimé, *Kunst van het overleven. Marroncultuur uit Suriname* (Amsterdam 2009) 16.
- 9 M. Amoksi, *De Marronvrouw in de stad. Een historische analyse van de gevolgen van de urbanisatie voor de Marronvrouwen in Suriname* (Amsterdam 2009) 7.
- 10 P. Hansen, *De marrons in Suriname en Jamaica* (Amsterdam 1981) 15-20.
- 11 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, tabel.
- 12 Ibidem, 46.
- 13 E. Kolfin, *Van de slavenzeep & de muze* (Leiden 1997) 18.
- 14 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, 7.
- 15 R. Brana-Shute, 'Sex and Gender in Surinamese Manumissions', in: R. Brana-Shute en R. J. Sparks (ed.) *Paths to freedom. Manumission in the Atlantic World* (South-Carolina 2009) 175-193, aldaar 177.
- 16 NA, Sociëteit van Suriname (SaS), toegangsnummer 1.05.03. inventarisnummer 259, folie 232. Smidt en Schiltkamp, *West-Indisch Plakaatboek*, 111.
- 17 E. Neslo, *Een ongekende elite. De opkomst van een gekleurde elite in koloniaal Suriname 1800-1863* (Utrecht 2016) xxi.
- 18 J.J. Vrij, 'Jan Elias van Onna en het 'politiek systema'', *Tijdschrift voor Surinaamse taalkunde, letterkunde, cultuur en geschiedenis* 2 (1998) 130-148, aldaar 131.
- 19 R. Hoeft en J.J. Vrij, 'Free Black and Colored Women in Early-Nineteenth-Century Paramaribo, Suriname', in: D. Barry Gaspar en D. Clark Hine (ed.) *Beyond bondage. Free Woman of Color in the Americas* (University of Illinois 2004) 145-168, aldaar 153.
- 20 Ibidem, 149.
- Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, 34.
- 21 Hoeft en Vrij, 'Free Black and Colored Women', 145-168, aldaar 149.
- 22 NA, RvP, 1.05.10.02, inv.nr, 219, folie 228. (scan 243)
- Smidt en Schiltkamp, *West-Indisch Plakaatboek*, 841.
- 23 NA, RvP, 1.05.10.02, inv.nr, 219.
- Smidt en Schiltkamp, *West-Indisch Plakaatboek*, 845.
- 24 Koulen, 'Schets van de historische ontwikkeling van de manumissie in Suriname', 15.
- 25 Ibidem, 21.
- 26 Hoeft, *Free blacks and coloureds in plantation Suriname*, 107.
- C. de Beet, *De eerste Boni-oorlog, 1765-1778* (Utrecht 1984) 12.
- 27 J.G. Stedman, *Reize naar Surinamen, Dagboek van John Gabriël Stedman 1772-1777* (moderne vertaling door Michaël Ietswaart) 53, 99.
- 28 NA, RvP, 1.05.10.02, inv.nr, 219
- Smidt en Schiltkamp, *West-Indisch Plakaatboek*, 845.
- 29 Ibidem, 846.
- 30 Koulen, 'Schets van de historische ontwikkeling van de manumissie in Suriname', 23.
- 31 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, 7.
- 32 *Gouvernementsbladen van de Kolonie Suriname*. (1816-1855) (G.B) 1832, no.2
- 33 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*. 22.
- 34 Ibidem, 28.
- 35 Hoeft, *Free blacks and coloureds in plantation Suriname*, 108.
- 36 NA, Gouv.-Gen. WIB, 1.05.08.01 inv.nr. 31, scan 230-231.
- 37 Ibidem, 231.
- 38 NA, Gouv.-Gen. WIB, 1.05.08.01 inv.nr. 56, scan 235.
- 39 Ten Hove en Dragtenstein, *Manumissies in Suriname*, 29.

40 NA, Gouv.-Gen. WIB, 1.05.08.01 inv.nr. 21,
scan 424-425.

41 Ibidem.

42 NA, Gouv.-Gen. WIB, 1.05.08.01 inv.nr. 16,
scan 182.

THE GREATER CAUSE

Hoe Zweedse missiedocumenten bijdragen aan een vollediger beeld
van ontwikkelingen in Frans Moyen Congo

Manon Schouten

Winnaar Skriptieprijs

Historici hebben de neiging om conclusies te baseren op de bronnen die voorhanden zijn. In het geval van koloniaal Afrika aan het begin van de twintigste eeuw zijn dat overwegend overheidsdocumenten. Het beeld van Frans Moyo Congo tijdens het interbellum is zelfs bijna uitsluitend gebaseerd op officieel materiaal. Dit is problematisch, want deze bronnen zijn gekleurd en soms zelfs gemanipuleerd. Bronnen buiten de eenzijdige, officiële overheidsdocumenten bieden historici een vollediger en meer genuanceerd inzicht in vele onderwerpen. Dit artikel illustreert hoe notities, brieven en verslagen van Zweedse missionarissen een waardevolle bron vormen om meer te weten te komen over de Société Amicale, een actiegroep in Moyo Congo, die in 1926 door André Matswa vanuit Parijs opgericht werd. De vraag die beantwoord wordt, is hoe de Société Amicale tijdens het interbellum steun kon verwerven van de Congolese bevolking.

PARIJS DOET EEN BEROEP OP HET POOLDISTRICT

Het antikoloniale verzet dat na de Tweede Wereldoorlog de weg vrijmaakte voor de onafhankelijkheid van veel Afrikaanse koloniën ontstond natuurlijk niet zomaar. Veel protestbewegingen bouwden voort op het gedachtegoed van actiegroepen die reeds aan het begin van de twintigste eeuw opkwamen vanuit ontevredenheid over het Europese koloniale bestuur. Vandaag de dag staat de bovengenoemde André Matswa het best bekend als Messias en spil van een religie. In de Republiek Congo gelooft men dat hij als Verlosser zal terugkeren naar zijn geboortestreek, waarop een nieuwe tijd voor de Afrikanen zal aanbreken.¹ Matswa was al een belangrijk figuur tijdens het interbellum. In 1926 richtte hij namelijk een actiegroep op die hulp zou bieden aan de Congolese bevolking.

Matswa werd in 1899 geboren in Moyo Congo, de Franse kolonie gevestigd rondom de stad Brazzaville.² Hij werkte als ambtenaar en diende in het Franse leger voordat hij tijdens het interbellum naar Parijs trok. Door zijn ervaringen in het leger beseftte hij dat de bevolking van Moyo Congo gebukt ging onder de Franse kolonisatie.³ In Parijs werkte hij zijn opvattingen uit en in 1926 richtte hij een organisatie op: de Société Amicale des Originaires de l'A.E.F. (Société Amicale). De Société 'moest vriendschap

tussen Congolezen versterken en zou leden helpen die zich buiten hun eigen schuld om in een moeilijke situatie bevonden'.⁴ Daarmee zou de Société zowel een verbond van Congolezen, als een noodhulporganisatie worden. Om dit doel te bereiken, organiseerde Matswa in 1929 een geldinzameling onder de *Bakongo* –de bevolkingsgroep waartoe hij zelf ook behoorde– in het Pooldistrict (gelegen in het zuidoosten van de huidige Republiek Congo). Tot ieders verbazing werden er enorme bedragen voor de Société Amicale opgehaald. Kort hierna werd Matswa echter gearresteerd en veroordeeld voor 'zwendelarij'.⁵ In 1942 overleed hij in gevangenschap. Zijn lichaam zou direct daarop begraven zijn, wat onder zijn volgers voor sterke vermoedens van onrechtmatig handelen door de kolonisator zorgde.⁶ Na Matswa's dood riepen de leden van de Société Amicale (de Amicalisten) hun 'verdwenen' leider uit tot profeet, zodat er een religie rondom de figuur André Matswa ontstond (het Matswanisme).⁷

Minstens net zo opvallend en interessant als de deïficatie van Matswa is de geldinzameling in het Pooldistrict van 1929. Schattingen van het ingezamelde totaalbedrag variëren van 100.000 tot 300.000 franc, terwijl een standaard maandinkomen in het gebied destijds ongeveer 20 franc bedroeg.⁸ Dit roept de vraag op wat de twee gedelegeerden van de Société, Pierre Nganga en Balou Constant,

verteld hebben toen zij het geld ophaalden. In het historiografisch debat zijn er verschillende veronderstellingen over hoe de bevolking overtuigd werd. Sommigen betogen dat het geld ingelegd zou worden in een gezamenlijk internationaal hulpfonds.⁹ Anderen relateren de doelen van de Société alleen aan de inwoners van Moyen Congo en zien de grote transacties als een manier van de bevolking om zichzelf vrij te kopen van de arbeid die de kolonisator van hen vereiste: de bouw van een spoorweg.¹⁰ Weer anderen stellen dat de betalingen de bevolking het gevoel zouden geven dat zij zichzelf konden verheffen tot dezelfde status en levensstandaard als de Fransen (of als de Congolezen in Frankrijk).¹¹ De Franse autoriteiten hebben niet gepoogd te achterhalen waarom de Bakongo zoveel geld aan de Société Amicale overhandigden, dus uit louter Frans bronmateriaal kan niet afgeleid worden hoe de organisatie plotseling zo'n enorme grip kon krijgen op de bevolking.

Het Zweedse Riksarkivet beschikt helaas niet over foto's van André Matswa. Wel heeft Andersson deze afbeelding van Matswa in Frans militair uniform opgenomen in zijn *Messianic Popular Movements*. (bron: Andersson, *Messianic Popular*)

PROBLEMATISCHE BRONNEN

Historici kijken vaak naar overheidsdocumenten om de geschiedenis van de Afrikaanse koloniën te onderzoeken, maar deze bronnen zijn in hoge mate politiek gekleurd en vaak ook gemanipuleerd om een bepaald doel te dienen. In staatsverslagen werden de zaken nog weleens gepresenteerd zoals de autoriteiten ze graag wilden zien en daarmee zijn zulke documenten niet altijd een afspiegeling van de realiteit in de koloniën. Alternatieve documenten die ter plekke werden bijgehouden door niet-Europeanen zijn schaars. Zeker bij onderzoek naar het dagelijks leven van de mensen die onder koloniale heerschappij leefden, vormen officiële overheidsdocumenten een problematische informatiebron. Het koloniale bestuur hield zich over het algemeen namelijk niet bezig met de ervaringen van het volk waarover zij regeerden.

Bij onderzoek naar de beleavingswereld van gewone mensen, kan het nuttig zijn om op onconventionele plekken naar informatie te zoeken. In het dagboek van een bereide antropoloog kan bijvoorbeeld incidenteel iets opgeschreven zijn over het doen en laten van de lokale bevolking in de koloniën. Zo'n document vormt dan een serendipiteuze bron: een document dat toevallig en onbedoeld informatie bevat over iets dat niets met het oorspronkelijke doel van het document te maken heeft. Bij het achterhalen waarom de Société Amicale zo populair werd onder de bevolking van het Pooldistrict (en hoe het kwam dat de geldinzameling van 1929 zo'n succes werd), vormen de geschreven verslagen van Zweedse missionarissen een serendipiteuze bron bij uitstek.

SWEDISH MISSIONARIES, I PRESUME?

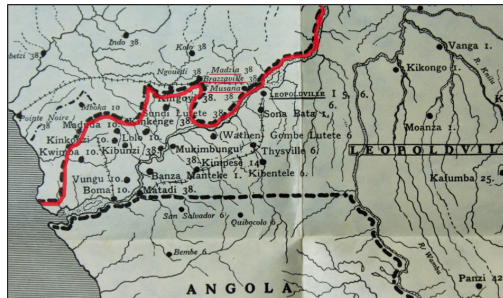
Allereerst is het nuttig om de relatie tussen Zweedse missionarissen en Frans Moyen Congo toe te lichten. Het hierboven genoemde bronnencorpus omvat de documentatie van de *Svenska Missionsförbundet* (Zweedse Missievereniging, SMF) die aan het begin van de twintigste eeuw in Frans Moyen Congo opereerde. In 1878 vestigde de multinationale protestantse Livingstone Inland Mission (LIM) de eerste missiestations in Neder-Congo, de benedenloop van de Congorivier. Dit gebied werd het beginpunt van waaruit de Europeanen het binnenland exploreerden. In 1882 begon de volledig Zweedse SMF eigen missiestations te vestigen en tijdens het interbellum hoorden Zweedse officieren, kapiteins en missionarissen bij de vaste bemanning van de Europese vestigingen.¹² Tevens was Zweden aanwezig als één van de machten bij de Koloniale Conferentie van Berlijn in 1884-1885 (waarbij de *Scramble for Africa* geformaliseerd werd), hoewel het land nooit een territoriale aanspraak deed op Afrika. Des te verrassender is het dat de Zweedse missie in koloniaal Afrika een serieuze en omvangrijke onderneming was, zowel vergeleken bij inspanningen van andere landen, als vergeleken bij Zweedse inspanningen elders in de wereld. Het aantal Zweedse missie-

posten getuigt hiervan. Alleen al in de Franse kolonie Moyen Congo waren er elf vestigingen, waarvan Musana en Brazzaville de belangrijkste waren.¹³

De missieposten werden opzettelijk dicht bij de Congolese bevolking geplaatst en niet bij de administratieve centra van het koloniale bestuur. Zo hadden de missionarissen letterlijk en figuurlijk het meeste zicht op de bevolking, wat hen zou helpen in hun werkzaamheden. De Svenska Missionsförbundet richtte haar pijlen reeds in een vroeg stadium op Neder-Congo. De andere Europese religieuze genootschappen beschouwden hun missieposten in Neder-Congo als inferieure schakels tussen de Atlantische Oceaan en het voor hen belangrijkere gebied Boven-Congo, maar de SMF beperkte zich juist tot de missie in Neder-Congo.¹⁴

Verder onderscheidden de Zweedse missionarissen zich door de interesse die zij toonden in het alledaagse leven van de Congolese bevolking. Zo hechtten zij over het algemeen veel waarde aan taalstudie. De Zweedse missionarissen leerden Kikongo (een Bantoetaal) en er werd constant gezocht naar de meest efficiënte manieren van communicatie tussen de missie en de bevolking. Dit had te maken met het protestantse dogma: omdat gelovigen de Bijbel op hun eigen manier mogen interpreteren, achtten de Zweden het logisch en noodzakelijk om in het Kikongo te prediken en om de Bijbel in het Kikongo te publiceren. Ze geloofden bovendien dat de taal van de lokale bevolking de sleutel was tot het geheel van hun cultuur.¹⁵

Het is echter niet gerechtvaardigd om de Zweedse missie als filantropische weldoener te beschouwen. De hierboven beschreven cultuurappreciatie was beperkt. In het beleid van de SMF werd namelijk ook opgenomen dat 'oude gewoonten en opvattingen', zoals dans, afgodsfeesten, bepaalde haardracht en jammeren om de doden, 'krachtig bestreden' moesten worden.¹⁶ In zekere zin maakt dit de houding van de Zweedse missionarissen dubbelzinnig. Enerzijds respecteerden zij de belevingswereld van de bevolking, anderzijds volgden zij ook het beleid van de SMF,

Detail van Neder-Congo tijdens het interbellum. De grens tussen Moyen Congo en Belgisch Congo is met een dikke lijn aangegeven. Te zien is hoe veel ruraal gebied de Franse kolonie kende. De missieposten van de SMF in het Pooldistrict (Madzia, Brazzaville en Musana) zijn onderstreept. Eigen arcering op *Carte Missionnaire du Congo Belge* (aanvullende informatie ontbreekt)
(bron: Privaatarkiv Manne Lundgren: J. Kartor & Ritningar, J1)

dat gebaseerd was op de christelijk-protestantse leer en daarom allerlei traditionele Afrikaanse uitingen en gewoonten afwees. De Zweedse houding is echter beter te begrijpen wanneer deze elementen omgedraaid worden: de missionarissen voerden het beleid van de SMF uit, maar hadden ook oprechte interesse in de beleavingswereld van de bevolking.

Vanwege hun positie als absolute buitenstaander (én wit, én protestants, én Zweedstalig) hebben de Zweedse missionarissen eerst het vertrouwen van de bevolking moeten winnen voordat zij hun werkzaamheden konden uitvoeren. Zij hebben het gebied en zijn inwoners daardoor op een geheel eigen wijze benaderd, namelijk met een meer open houding. Bovendien opereerde de Zweedse missie onafhankelijk van koloniale overheidsinstanties. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Franse en Belgische missionarissen, hoefden de SMF-missionarissen zich niet te verantwoorden tegenover een koloniale regering. Daarmee genoten zij bij voorbaat al meer handelingsvrijheid dan de katholieke missie in het gebied en dit maakt de SMF-documentatie zeer waardevol. De Zweedse missionarissen konden zich concentreren op de alledaagse bezigheden van de bevolking, in plaats van op het functioneren van een koloniaal staatsapparaat.

EENZIJDIGHEID DOORBREKEN, SELECTIVITEIT OMZEILEN

De documenten die de Zweedse missionarissen bijhielden liggen opgeslagen in het *Riksarkivet*, het Zweedse Nationale Archief in Stockholm.¹⁷ In de Zweedse archieven liggen niet alleen officiële documenten (bestemd voor bijvoorbeeld het hoofd van de SMF of voor de Franse koloniale overheid), maar ook privécollecties van Zweedse missionarissen die in Moyo Congo leefden en werkten. Logischerwijs zijn er juist in dergelijk materiaal opvallende uitspraken en oprechte meningen te vinden (en in dit specifieke geval, ook uitspraken die tegen het officiële Franse beleid ingingen).¹⁸ Deze tot dusver ononderzochte documenten geven inzicht in de ontwikkelingen in de Europese koloniën tijdens de twintigste eeuw en kunnen dus ook goed gebruikt worden bij onderzoek naar de Société Amicale.

Weinig historici beseffen dat er aan onze historische kennis van de Afrikaanse koloniën nog altijd een soort 'Europees overheidsmonopolie' kleeft. Over de belangrijkste ontwikkelingen in Moyo Congo werd vooral geschreven door de koloniale autoriteiten. Zij moesten ervoor zorgen dat het dagelijks bestuur binnen de kolonie soepel verliep. Wanneer er zich problemen voordeden, zoals lokale opstanden of vetes tussen bevolkingsgroepen, waren de Franse autoriteiten als eerste ter plaatse. Zij probeerden tot op zekere hoogte te achterhalen wat er aan de hand was en zochten zo snel mogelijk een passende oplossing. De documentatie hiervan vindt men in officiële rapporten, brieven en verslagen.

Er werd echter niet over iedere futiliteit een verslag geschreven; zeker

niet indien er iets gebeurd was dat men liever wilde vergeten. Was een Frans gezaghebber bijvoorbeeld uitgedaagd door de bevolking, dan 'vergat' hij dat uit eigenbelang op te schrijven in de brieven naar zijn meerderen. En wat er wel bijgehouden werd, werd vaak in zulke termen vastgelegd dat het bericht overeenkwam met het voorgenomen beleid van de koloniale regering, of het werd op zodanige wijze gepresenteerd dat men geen imago schade leed.

Deze problematiek is bekend onder historici, maar waar veelal overheen gekeken wordt, is dat er in sommige gevallen ook nog andere personen ter plaatse aanwezig waren. In het geval van Moyen Congo, leefde en werkte er een aanzienlijk aantal geletterde Zweedse missionarissen tussen de lokale bevolking. Omdat zij baat hadden bij een zo volledig mogelijk begrip van de situatie, hielden zij –net als de autoriteiten– verslagen en dagboeken bij. Daarnaast schreven ze elkaar over gebeurtenissen die hen urgent leken; om elkaar te helpen en voor te bereiden op wat er komen zou.

De Zweedse missionarissen hadden echter andere belangen dan de Franse koloniale overheid. Hun focus lag meer op de alledaagse bezigheden van de bevolking dan op de implicaties die dit kon hebben voor de koloniale staat. Het materiaal van de SMF kan daarmee gebruikt worden om de stellingen uit het Franse overheidsmateriaal te controleren en eventueel te nuanceren. Daarnaast helpt het analyseren van de SMF-documentatie om tot een vollediger beeld van de historische context in Moyen Congo te komen. Omdat de Zweden staatkundig niets te verliezen hadden in de koloniën, waren zij veel vrijer dan de Franse en Belgische missionarissen om openlijk en vanuit hun eigen, onafhankelijke visie over allerlei kwesties te speculeren en te schrijven.

De ervaringen van de bevolking in de koloniën vormen een onderwerp dat moeilijk te onderzoeken is, omdat schriftelijke bronnen van henzelf vaak ontbreken. Met het oog op bovenstaande, bieden de dagboeken en brieven van de Zweedse missionarissen (toevallige) informatie die van grote waarde kan zijn bij analyses van de beleavingswereld van gemeenschappen onder koloniale heerschappij. Historici zijn zich bewust van de preoccupaties van koloniale staatsapparaten die in officiële documenten geslopen zijn, maar toch blijven zij zich op deze documenten baseren. Juist de Zweedse mis-siedocumenten komen van pas bij het doorbreken van deze eenzijdigheid.

'DONKERE ENGELN' DIE DE LEVENSWIJZE VAN DE BEVOLKING AANVIELEN

In Moyen Congo transformeerden de koloniale autoriteiten het maatschappelijk leven van de bevolking. Dit bleek onder meer uit de introductie van nieuwe economische systemen en Europees-geïnspireerde bestuursstructuren, waardoor machtsposities verschoven. De koloniale autoriteiten wezen soms bijvoorbeeld *chefs* aan op basis van criteria die voor de Congolezen niet legitiem of relevant waren.¹⁹ Inheems ambachtswerk

werd weggeconcurrereerd door Afrikaanse imitaties van allerlei Europese goederen en binnen agrarische gemeenschappen werden gereedschappen en zaden steeds vaker uitsluitend door de kolonisator verstrekt.²⁰ Op sommige plekken bracht de kolonisatie simpelweg honger teweeg, bijvoorbeeld waar militaire expedities dorpsvoorraden innamen of vernietigden en waar het deel van de populatie dat geen voedsel produceerde toenam.²¹ Daarnaast zorgden polio, pokken, griep en slaapziekte (door veel Congolezen getypeerd als 'buitenlandse ziektes') voor demografische en sociale schade.²² Ten slotte controleerde de koloniale regering zelfs het privéleven, bijvoorbeeld door muziek, zang en dans te reguleren.

Moyen Congo maakte aan het begin van het koloniale tijdperk een periode van ontvolking door. Dit werd veroorzaakt door het beleid waarmee de opkomende koloniale staat de bevolking wilde beheersen.²³ Op sommige plekken ontstonden arbeidstekorten omdat veel (jonge)mannen voor de kolonisator moesten werken.²⁴ Vooral de constructie van de Brazzaville-Océanspoorweg eiste veel van de beschikbare bevolking op en sterftcijfers in het gebied waren hoog.²⁵ Om dat lot te ontvluchten, trok de bevolking van sommige dorpen collectief de bossen in. Missionaris Lundgren schreef in februari 1931 dat grote dorpen rondom Nsoki en Nsembo om die reden verlaten waren.²⁶ Ook het kruiersysteem (waarbij de Congolezen over grote afstanden spullen moesten dragen) werd gehegeld. Antropologe Yolanda Covington-Ward citeert een Zweedse missionaris die schrijft dat het vervoeren van zware ladingen naar het Pooldistrict de doodsoorzaak van vele Congolese mannen was.²⁷

De vrijere manier van schrijven die de Zweedse missionarissen hanteerden, uitte zich op verschillende manieren. In de Zweedse missiedocumentatie zijn uitspraken en observaties te vinden die het imago van de koloniale regering nuanceren en zelfs aantasten. Zo schreef missionaris Lundgren in het missiedagboek van Musana dat de staatsmilities 'donkere engelen' (duivels) waren die de mensen inhumain behandelden.²⁸ En missionaris Johansson noteerde dat het kruiersysteem ervoor gezorgd had dat vele dorpen langs de aanvoerroutes verlaten werden. Hij schreef: 'Allen zijn gevlucht uit angst voor *Bula Matadi*', dat wil zeggen: de witte kolonisten. 'Zo'n overheid vreet haar onderdanen op'.²⁹ Bovendien was er in de missiedagboeken en SMF-conferentienotulen in veel gevallen ruimte gereserveerd om te beschrijven wat er ter plekke gaande was en hoe de bevolking daarop reageerde. Missionaris Sjöholm concludeerde aan de hand van gesprekken met de bevolking bijvoorbeeld dat de aanleg van de Brazzaville-Océanspoorweg 'een geval van plundering door de blanken [de Fransen]' was.³⁰

Omdat de meeste leden van de Société Amicale tot de kleine burgerij behoorden en over bescheiden middelen beschikten, moeten zij een goede reden gehad hebben om tijdens de inzameling van 1929 zoveel geld aan de

Société te doneren. De Franse koloniale autoriteiten merkten natuurlijk ook op dat Matswa vanuit Parijs iets losmaakte onder de koloniale bevolking. Zoals in de introductie al besproken is, grepen zij echter direct in en werd de Société Amicale afgedaan als een dubieuze club met potentieel ongewenste plannen. De Franse overheid berichtte consistent negatief over de actiegroep van Matswa, maar aan de hand van de Zweedse missiedocumenten bleek dit een incompleet verhaal te zijn. Het bleek dat de speerpunten die Matswa formuleerde, precies inspeelden op hetgeen de Bakongo op dat moment nodig hadden.

‘MET EEN BEETJE GELD IS HET MAKKELIJK’

In 1909 beschreef Zweeds missionaris Sven Flodén de situatie als volgt:

The natives [...] asked why strangers should push into their country, exploit their soil, make laws for them, extort taxes from them, force them to work and to do military service. But this was not all. They also suffered injustices, they were beaten and punished by these invaders³¹

Flodén schreef dit vanuit Kibunzi, in het toenmalige Belgisch Congo, maar zijn samenvattende beschrijving is ook zeker toepasbaar op het nabijgelegen Poolgebied in Frans Moyen Congo. Gedwongen arbeid, aantasting van traditionele vormen van (spiritueel) leiderschap, ziekte-epidemieën en negatieve sociale veranderingen waren er tijdens het interbellum namelijk aan de orde van de dag.³² Het resultaat was dat er in veel gebieden onder direct koloniaal bestuur allerlei organisaties opkwamen die hierop inspeelden. Sommige van deze bewegingen pasten in een messianistisch-profetische traditie, waarbij zich een semimystieke groepering vormde rondom een charismatisch (religieus) leidersfiguur met een krachtige wereldse boodschap en/of bepaalde bovennatuurlijke kwaliteiten, andere organisaties vormden voorlopers van wat later pan-Afrikaanse actiegroepen zouden worden.

De Société Amicale vervulde uiteindelijk beide rollen, maar tijdens het interbellum wilde Matswa vooral aan het hoofd staan van een organisatie die de Bakongo steun verschafte. Het is duidelijk dat de belofte die uitging van de Société de bevolking aansprak. Deze boodschap –die Nganga en Constant tijdens de geldinzameling verkondigden– was voor de Bakongo vanwege de nadelige situatie waarin zij op dat moment leefden, interessant en overtuigend genoeg om er (veel) geld en aandacht aan te besteden. De bevolking werd ervan overtuigd dat zij gelijk kon worden aan de witte bevolking wanneer zij bijdroegen aan de Société Amicale. Onderstaande oproep illustreert dit:

Aanschouw ons in M'Poutou [Parijs]: we zijn zoals de blanken, worden ook zo beschouwd. We verdienen veel geld voor kleding en eten. We eten op dezelfde plekken als de blanken. We slapen op dezelfde mooie plekken als de blanken van Kin en Brazzaville. Jullie moeten het ook zo doen. Met een beetje geld is het makkelijk.³³

Ook Marius Duriez, die in de jaren vijftig directeur van het Franse overheidskantoor voor koloniale zaken was, schreef dat Matswa, Nganga en Constant zich richtten op het worden tot *les égaux des Européens*.³⁴ Aangezien de bevolking van Moyen Congo door het kolonialisme Frans onderdaan geworden was, begrepen zij niet waarom Franse Congolezen niet dezelfde rechten als de Fransen kregen. Het was Matswa's intentie om de Congolezen van de westerse, koloniale onderdrukking te redden en hen een gevoel van eigenwaarde (terug) te geven, bevestigt historica Anne Sundberg.³⁵ De leden van de Société begrepen dat hier geld voor nodig was en zij geloofden zo sterk in Matswa's belofte dat zij allen vol overtuiging bijdroegen aan de geldinzameling van 1929. De leefomstandigheden in de kolonie creëerden de voedingsbodem voor het aanhangen van groeperingen en leiders met aantrekkelijke beloftes; iets wat overigens een terugkerend thema in de geschiedenis is. Op die manier werd ook de Société Amicale gesteund omdat zij de bevolking heil binnen een ontwrichte samenleving verschaftte.

CONCLUSIE: THE GREATER CAUSE

Om vragen te beantwoorden over de beleavingswereld van gemeenschappen die onder koloniale heerschappij leefden, vormen officiële overheidsdocumenten een problematische en absoluut ontoereikende informatiebron. In het geval van Frans Moyen Congo hielden de koloniale autoriteiten zich vooral bezig met een soepel bestuursverloop. De documentatie hiervan omvat onvolledige verslagen van gebeurtenissen, zodat het koloniale ingrijpen gerechtvaardigd zou lijken. Deze gekleurde eenzijdigheid kan beschouwd worden als een 'Europees overheidsmonopolie' dat aan onze historische kennis van de Afrikaanse koloniën kleeft.

Willen historici dichter bij een reconstructie van wat er destijds speelde komen, dan moeten de officiële staatsdocumenten naast alternatieve bronnen gelegd worden. In deze casestudy vormt de documentatie van de Zweedse missie in Moyen Congo een serendipiteuze bron bij uitstek om de eenzijdigheid van het Franse materiaal te doorbreken. De SMF-missionarissen hoefden zich niet te verantwoorden tegenover een koloniale regering en konden zich concentreren op de alledaagse bezigheden van de bevolking, in plaats van op het functioneren van een koloniaal staatsapparaat. Zo kwam er uit de Zweedse missiedocumenten naar voren dat er in de jaren twintig in Moyen Congo meer speel-

de dan de Franse koloniale overheid opmerkte (of wilde opmerken).

Hoe kon de Société Amicale onder leiding van André Matswa tijdens het interbellum steun verwerven van de Congolese bevolking en hoe kon de geldinzameling van 1929 zo succesvol worden? Aan de hand van archiefonderzoek in Stockholm bleek dat de Bakongo de Société Amicale niet zonder reden zoveel geld overhandigd hebben en dat André Matswa niet zomaar een onruststoker was die de autoriteiten in zijn geboorteregio wilde uitdagen. De bevolking ging gebukt onder de Franse koloniale heerschappij en er werd gedacht dat de Société Amicale dit leed kon verzachten. Matswa, Nganga en Constant beloofden de inwoners van het Pooldistrict te helpen. De leefomstandigheden ter plekke vormden dus een *sine qua non* voor het succes van de organisatie.

Het steunen van de Société Amicale omvatte tijdens het interbellum een enorm vertrouwen in de belofte die van de organisatie uitging. Omdat de Franse kolonisator het dagelijks leven van de bevolking in meerdere opzichten negatief beïnvloedde, was het zo gek nog niet om veel geld te besteden aan het verbeteren van deze situatie. Matswa speelde met zijn Société Amicale in op deze situatie en verschaftte de Bakongo precies waarnaar zij op dat moment verlangden: een gedeelde zaak die hen richting bood, volhardingskracht en een al dan niet hernieuwd gevoel van eigenwaarde. Het was een *greater cause* waar de bevolking graag haar middelen aan wijdde.

Alleen door zo veel mogelijk verschillende bronnen te analyseren, met elkaar te vergelijken en tegenover elkaar te plaatsen, kunnen historici tussen de regels door lezen en de onderdrukte of onderbelichte kanten van een verhaal ontdekken. In het verlengde hiervan, heeft mijn onderzoek aangetoond dat historici vaker buiten de gebaande paden op zoek moeten gaan naar bronmateriaal.

Manon Schouten volgt de research master African Studies aan de Universiteit van Leiden. Haar interesse vooral ligt bij koloniale geschiedenis en bij de Afrikaanse koloniën van de twintigste eeuw in het bijzonder.

NOTEN

- 1 Efraim Andersson, *Messianic popular movements in the Lower Congo* (Uppsala 1958) 200.
- 2 De kolonie Afrique Équatoriale Française (A.E.F.) bestond uit vier gebieden: Tsaad, Oubangui-Chari, Moyen Congo en Gabon. Het centrum was Brazzaville, waar zowel de gouverneur-generaal van A.E.F. als de gouverneur van Moyen Congo zetelde.
- 3 Phyllis Clark, 'Passionate engagements: A reading of Sony Labou Tansi's private ancestral shrine', *Research in African Literatures*, Volume 31, Number 3 (2000) 39–68, aldaar 45.
- 4 Archives Nationales D'Outre Mer (Aix en Provence), GG/GGAEF/5D78, 21-07-1926: Statuts de Société Amicale.
- 5 ANOM, GG/GGAEF/5D203.
- 6 Abel Kouvouama, 'Messianisme et ideologie', in: *document de travail nr.7 pour l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales* (Parijs 1982).
- 7 M. J. Duriez, *Etude du Balalisme: Presentee par M. J. Duriez, Administrateur de la France d'Outre Mer au Centre des Hautes Etudes d'Administration Musulmane* (Rapport de la Gouvernement General de l'A.E.F., Section Islam Afrique Noire 1950) 12.
- 8 Bertil Åhman, Daniel Ndoundou. *Väckelseledare i den Evangeliska Kyrkan i Kongo*, proefschrift voor Kerk- en Missiestudies, Wereldchristendom en Interreligieuze Studies onder het Zweedse Instituut voor Missieonderzoek (Uppsala 2014) 54; Andersson *Messianic popular movements*, 119.
- 9 Duriez, *Etude du Balalisme*, 8.
- 10 Åhman, Daniel Ndoundou, 54.
- 11 Andersson, *Messianic popular movements*, 121.
- 12 Harald Jenssen-Tusch, *Skandinaver i Congo. Svenske, Norske og Danske mænds og kvinders virksomhed i den Uafhængige Congostat* (Aarhus 1906) 14.
- 13 Riksarkivet Döbelnsgatan, Årsrapport 1928–1930: Musana en Brazzaville.
- 14 Sigbert Axelson, *Culture confrontation in the Lower Congo. From the old Congo Kingdom to the Congo Independent State with special reference to the Swedish missionaries in the 1880's and 1890's* (Falköping 1970) 206–207.
- 15 Ibidem, 279–280.
- 16 Chima Korie ed., *Missions, states, and European expansion in Africa* (Londen 2007) 88.
- 17 De documentatie van de Svenska Missionsförbundet omvat zeer divers materiaal, van primaire documenten in de vorm van vergaderingnotulen, conferentieverslagen en dagboeken van missionarissen, tot aan secundair materiaal zoals literaire reisverslagen, boeken over de Congolese geschiedenis en publicaties van recente onderzoeken.
- 18 Ik heb het privéarchief van missionaris Emanuel (Manne) Lundgren [1898–1975] geraadpleegd in Marieberg, Stockholm. Wat hij en zijn collega's behielden in hun persoonlijke brieven, kwam niet altijd overeen met wat zij de Franse opzichters vertelden wanneer deze de Zweedse missieposten ter controle kwamen bezoeken (wat er aan de Fransen gerapporteerd was, werd vastgelegd in de officiële missiedagboeken).
- 19 Informatie uit de hoorcollegereeks 'Algemene Geschiedenis van de Contemporaine Tijd' (Leiden: Curriculum Geschiedenis Bachelor, propedeusejaar 2014–2015).
- 20 Andersson, *Messianic popular movements*, 10; Georges Balandier, *Ambiguous Africa: cultures in collision*. Translated from French by Helen Weaver (Londen 1966) 197–200.
- 21 Balandier, *Ambiguous Africa*, 197–200.
- 22 Rita Headrick, *Colonialism, health and illness in French Equatorial Africa, 1885–1935* (Atlanta 1994) 33, 155–163, 172; Covington-Ward, *Gesture and power*, 80.
- 23 Andersson, *Messianic popular movements*, 11.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem, 236.
- 26 RD, *Dagbok för Musana Missionsstation* (1927–1935): 09–02–1931.
- 27 Yolanda Covington-Ward, *Gesture and power. Religion, nationalism, and everyday performance in Congo* (Durham 2016) 79.
- 28 RD, *Dagbok för Musana Missionsstation* (1927–1935): 31–01–1931.
- 29 Axelson, *Culture confrontation*, 264.
- 30 Ibidem, 265.
- 31 Andersson, *Messianic Popular Movements*, 237–238.
- 32 Clark, 'Passionate engagements', 49; Covington-Ward, *Gesture and power*, 78.
- 33 Andersson, *Messianic popular movements*, 119–120.
- 34 Duriez, *Etude du Balalisme*, 7.
- 35 Anne Sundberg, *Religiösa rörelser i Afrika*, proefschrift onder het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Lund, afdeling sociale antropologie (Lund 1993) 13.

Gezocht: historicus

Kayleigh Goudsmit

Jonge Historicus van het Jaar 2017

Zomaar een greep uit wat geschiedenisstudenten en alumni zoal te horen krijgen over hun studiekeuze:

"Dan wil je zeker leraar worden?"

"Maar daar is toch geen werk in te vinden?"

"Had je niet beter toekomst kunnen gaan studeren?"

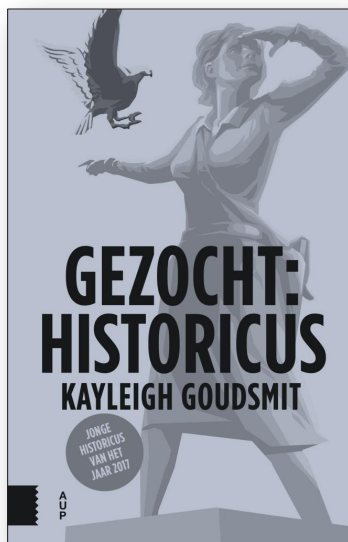
We moeten af van het beeld dat het zo slecht gaat met de historicus op de arbeidsmarkt. Historici zijn aan het werk – in verschillende vakgebieden, in verschillende rollen. Maar altijd met de brede basis die ze vanuit de opleiding hebben meegekregen.

In *Gezocht: Historicus* vind je ervaringsverhalen en tips van historici werkzaam bij de overheid, in het bedrijfsleven, in de media, als onderzoeker of als middelbare schooldocent, en meer.

Beste historici: het is tijd om werk te maken van geschiedenis.

***Gezocht: historicus* is het ideale boek voor zowel (aankomende) historici als hun toekomstige werkgevers om inzicht te krijgen in hun toegevoegde waarde op de arbeidsmarkt.**

Uitgeverij AUP | T +31 (0)20 420 00 50
info@aup.nl | bestellingen@aup.nl | www.aup.nl
Volg AUP op facebook & twitter
twitter.com/AmsterdamUPress
facebook.com/AmsterdamUPress

Kayleigh Goudsmit (1990) is historicus en cultureel ondernemer. Zij werkt als freelance historicus voor verschillende opdrachtgevers, en als webredacteur bij Historici.nl, een website van Huygens ING en KNHG.

In 2017 is zij verkozen tot Jonge Historicus van het Jaar.

April 2018 | paperback
ISBN 978 94 6298 464 6
e-ISBN 978 90 4853 536 1
Paperback: €14,99 | €6,99

BESTELLEN

Het boek is verkrijgbaar via de boekhandel en direct op www.aup.nl.

Op de hoogte blijven van deze en andere boeken van AUP? Schrijf u in voor onze nieuwsbrief via www.aup.nl.

WAT DE BIJBEL ONS LEERT OVER DE GOTEN

Een historisch-taalkundig perspectief op de vroege Gotische
geschiedenis, 100-400

Elbert van Wijk

Tweede plaats Skriptieprijs

Het eerste boek in een Germaanse taal werd niet in vroegmiddeleeuws Duitsland, Engeland of Scandinavië geschreven, maar in het Byzantijnse stadje Nicopolis ad Istrum in het huidige Bulgarije. De bisschop Wulfila, ‘apostel van de Goten’, vertaalde de Bijbel hier in het midden van de vierde eeuw naar zijn Gotische moedertaal. Deze vertaling, waarvan een flink deel de tand des tijds heeft doorstaan, staat het best bekend als een onmisbare bron voor taalkundigen die de ontwikkelingen van de Germaanse en Indo-Europese taalfamilies beter proberen te begrijpen. Ook voor de historicus van de late Oudheid bevat deze Bijbelvertaling echter aangename verrassingen. Het Gotisch van de vierde eeuw blijkt namelijk rijk te zijn geweest aan leenwoorden, die waardevolle aanwijzingen bieden voor culturele uitwisselingen in de vroegste periodes van de Gotische taalgemeenschap.

HET PROBLEEM

De oorsprong van de Goten is in nevelen gehuld. In het midden van de derde eeuw duiken zij plotseling ten noorden van de Donaudelta op in Romeinse bronnen, als één van talloze groepen lastige ‘barbaren’ die de grensgebieden onveilig maken. Hun taal wijst er echter op dat zij niet altijd in het Zwarte Zeegebied hadden geleefd en de zesde-eeuwse historicus Jordanes meent in zijn *De origine actibusque Getarum* (‘Over de oorsprong en daden van de Goten’, kortweg *Getica*) dat hun thuisland noordelijker lag, in Zuid-Scandinavië. Het verhaal zoals verteld door Jordanes lijkt op het eerste gezicht een waardevolle bron van informatie te bieden over een verder onbekend stukje geschiedenis, maar blijkt moeilijk te gebruiken als bron. Het staat vol met mythische verwijzingen en ronduit ongeloofwaardige beweringen die eerder een weerspiegeling lijken te zijn van antieke literaire en etnografische conventies en mythologie dan van een historische werkelijkheid. Ook het idee van een hoog-noordelijke Gotische *Urheimat* wordt door veel moderne historici daarom eerder als mythologisch dan feitelijk gezien.¹

Geconfronteerd met de twijfelachtigheid van Jordanes’ relaas ligt een vergelijking met ander relevant bronmateriaal voor de hand. Aan verdere tekstuele bronnen over de Goten van de periode van vóór de derde eeuw ontbreekt het jammer genoeg en ook het archeologische bronmateriaal is geenszins doorslaggevend; de moeilijkheid van het één-op-één met elkaar

verbinden van materiële cultuur en etniciteit is een berucht probleem in de archeologie. De verblijfplaats van de derde- en vierde-eeuwse Goten is weliswaar succesvol geïdentificeerd als de Sântana de Mureș/Černjachovcultuur (of simpelweg de Černjachovcultuur) in wat nu de zuidwestelijke Oekraïne is - een multi-etnische archeologische cultuur waarvan de Goten slechts een deel uitmaakten - maar sterk bewijs voor vroege Gotische migraties vanuit het noorden naar dat gebied is er niet.² De afhankelijkheid van sommige archeologische vakliteratuur van het kader dat geboden wordt door Jordanes' relaas maakt het nog eens moeilijker om onafhankelijke bevestiging te vinden voor de theorie van een Scandinavische oorsprong.

WAT BIEDT DE HISTORISCHE TAALKUNDE?

De conventionele bronnen bieden kortom weinig zekerheden om mee te werken: de discussies omtrent het handjevol teksten en het weinige beschikbare archeologische materiaal zijn vaak complex en controversieel. Onder deze specifieke omstandigheden kan de historische taalkunde, normaliter van marginaal belang voor historici, plotseling een rol gaan spelen. Waar leenwoorden anders niet veel meer zijn dan kanttekeningen in analyses van teksten en materiële bronnen, blijken zij hier als waardevolle, op zichzelf staande bronnen te dienen en zeldzame ijkpunten te kunnen bieden in een veld vol onzekerheden. Niet alle leenwoorden kunnen nieuwe of interessante informatie verschaffen: sterker nog, de meeste zijn redelijk onopmerkelijk. In de Bijbelvertaling van Wulfila zijn leenwoorden gevonden die betrekking hebben tot allerlei aspecten van de samenleving - van religie en cultuur tot infrastructuur, handel en het leger - en afkomstig zijn uit meerdere talen. Voorspelbaar genoeg ontleent het Gotisch het meest aan het Latijn en Grieks, de voornaamste talen van het Romeinse Rijk waarmee de Goten vanaf het midden van de derde eeuw (op zijn laatst) tot aan de totstandkoming van de Bijbelvertaling in het midden van de vierde eeuw in intensief contact hadden gestaan.

Het wordt pas echt interessant als men kijkt naar de weinige sporen die minder bekende talen in het Gotisch hebben achtergelaten en vice versa: ook woorden uit de Keltische talen en uit het Proto-Slavisch (de moedertaal van de Slavische talen) zijn in zekere mate vertegenwoordigd in het overgeleverde corpus. Daarnaast biedt het feit dat een aantal talen op hun beurt weer woorden hebben ontleend aan het Gotisch nog meer data over vroege uitwisselingen tussen de Gotische taalgemeenschap en andere taalgemeenschappen waarmee zij buiten het Romeinse Rijk om in aanraking kwam. Door dergelijke leenwoorduitwisselingen op een rij te zetten, ze te dateren en ze te relateren aan de verspreidingsgebieden van de relevante taalgemeenschappen, kan een basale kaart geschetst

worden van de Gotische migraties die aan hun derde-eeuwse vestiging in het noordwestelijke Zwarte Zeegebied voorafgingen. Hierbij is het van belang om af te bakenen vanaf wanneer er precies sprake is van 'Gotisch': ontwikkelingen die alle Germaanse talen gemeenschappelijk doormaakten in hun vroegste, verenigde fase (in de vorm van de Proto-Germaanse moedertaal) kunnen immers niet als bewijs worden gebruikt specifiek voor de Goten. Relevant voor onze doeleinden zijn daarom de taalkundige feiten - hier vooral leenwoorden - die uniek zijn aan het Gotisch. Het Gotisch waarvan er in dit artikel sprake is, is derhalve de fase van de Gotische taal vanaf het moment dat dit dialect van de rest van het Germaanse taalgebied vervreemd begon te raken als gevolg van de vroegste migraties van haar sprekers (taalkundig gezien was het Gotisch de eerste telg van de Germaanse talen die los kwam te staan van de rest van het Germaanse kerngebied) tot het moment dat Wulfila haar in schrift vereeuwigde. De Gotische afsplitsing is door taalkundigen gedateerd in de tweede eeuw na Christus en Wulfila vervaardigde zijn Bijbelvertaling in het derde kwart van de vierde eeuw: hiermee is het relevante tijdsbestek afgebakend.³ 'De Goten' in dit essay zijn derhalve de sprekers van het Gotisch gedurende dit tijdsbestek.

Voor de historicus is het verder belangrijk om te weten dat een 'prototaal' gedefinieerd wordt als de meest recente gezamenlijke 'voorouder' van een groep gerelateerde talen die na verloop van tijd uit elkaar zijn gegroeid. In deze zin is het alledaagse Latijn van de late Oudheid bijvoorbeeld de prototaal van de Romaanse talen. In tegenstelling tot het Latijn zijn veel andere prototalen, zoals het Proto-Germaans en het Proto-Slavisch, weer niet bekend uit teksten of inscripties. In plaats daarvan zijn hun vocabulaire en grammatica wetenschappelijk gereconstrueerd op basis van observeerbare (wetmatige) overeenkomsten tussen de dochtertalen met behulp van de vergelijkende historisch-taalkundige methode, een soort taalkundige *reverse engineering*. Wanneer een term gereconstrueerd (niet geattesteerd) is, duiden taalkundigen deze aan met een asterisk. Zie bijvoorbeeld het Proto-Germaanse woord **helmaz* ('helm'), de vorm waarvan is vastgesteld op basis van onder andere *hjalmr* in het Oudnoords, *helm* in het Oudengels, Oudhoogduits en Oudfries en *hilms* in het Gotisch.⁴ Nota bene de overeenkomst tussen de korte *e* in de West-Germaanse vorm ('helm') en de korte *i* in de Gotische vorm, deze overeenkomst is wetmatig rond de meeste medeklinkers (er zijn - tevens verklaarbare - variaties, maar die zijn weer een verhaal op zich). Dit is dus ook observeerbaar in andere gevallen, zoals wanneer men bijvoorbeeld het Gotische werkwoord *wisan* ('zijn, wezen') en *wesan* in het Oudengels vergelijkt. Kleine, consistente eigenaardigheden zoals deze zijn ook handig bij het vaststellen van de specifieke Germaanse donortaal in het geval van leenwoorden uit vroege

Germaanse talen in andere talen, zoals bijvoorbeeld het Proto-Slavisch (dat een coherent taalgebied vormde tot lang nadat het Proto-Germaanse *Sprachraum* fragmenteerde).⁵

TALEN IN BEWEGING: GOTISCHE SPOREN IN OOST-EUROPA

Na deze taalkundige afbakening loont het om nogmaals de traditionele historische interpretatie van de Gotische geschiedenis tijdens de eerste eeuwen van de jaartelling onder de loep te nemen. Deze periode wordt vaak gezien als de periode waarin de Goten migreerden van een thuisland - het genoemde Zuid-Scandinavië - dat nog verbonden was aan het Proto-Germaanse taalgebied naar hun van de andere Germaanse talen afgezonderde verblijfplaats in het Zwarte Zeegebied. In deze zuidwaartse migratie zouden zij eerst stroomopwaarts langs de Wisła (de Wijssel) richting het zuidoosten van Polen zijn gemigreerd, vanwaar zij vervolgens stroomafwaarts de Dnjepr volgden naar de Zwarte Zee. Hierbij worden hun veronderstelde migraties soms gerelateerd aan verschillende archeologische culturen in deze gebieden; van de iets vroegere Wielbarkcultuur in Noord-Polen zouden zij vervolgens naar het gebied van de reeds genoemde Černjachovcultuur zijn gemigreerd (waar zij ten slotte ook opduiken in de derde eeuw) en deze hebben beïnvloed. Ondanks de reeds genoemde bronproblemen zal deze visie op de migratie (bij gebrek aan een voor de hand liggend alternatief) als voorlopig beginpunt dienen en vergeleken worden met de data die door de historische taalkunde worden verschaft.⁶

Allereerst roept zich het vraagstuk op van eenduidige Gotische invloed op talen rond het Baltische Zeegebied. Als de vroege sprekers van het Gotisch inderdaad vanuit Zuid-Scandinavië of Noord-Polen zuidwaarts migreerden, ligt het voor de hand dat vroege Germaanse leenwoorden in de talen van de Baltische regio Gotische kenmerken zouden vertonen. Beginnend met de Oostzeefinse talen (waaronder het Fins en het Ests) is zichtbaar dat deze een enorme Germaanse invloed vertonen in hun woordenschat, een beïnvloeding die reeds vóór het begin van de jaartelling tot stand kwam en nog steeds voortduurt.⁷ Een mooi voorbeeld is het Fins en Estse woord *kuningas* ('koning'), dat direct aan het Proto-Germaanse **kuningaz* ('idem') lijkt te zijn ontleend. Er is echter geen indicatie dat deze woorden aan het Gotisch of een andere gerelateerde Oost-Germaanse taal zouden zijn ontleend; ook de vroegste van deze leenwoorden lijken qua vorm eerder van een vroeg Noord-Germaans dialect te zijn afgestamd. Een Gotische oorsprong kan nergens met zekerheid worden vastgesteld.⁸

De volgende en wellicht meer plausibele kandidaten voor Gotische beïnvloeding zijn de zogenaamde Baltische talen, een tak van de Indo-Europese taalfamilie die in de hier relevante periode werden gesproken rond het gebied van de Baltische staten, Oost-Polen en Wit-Rusland.⁹ Ook

in deze talen is er een significante Germaanse invloed zichtbaar, al is er geen Baltische invloed op het Gotisch bekend. Zo kent het Oudpruisisch (dat in Noordoost-Polen gesproken werd) onder andere de termen *sarwis* ('wapens', vgl. Gotisch *sarwa*, 'idem'), *ilmis* ('helm', vgl. Gotisch *hilms*, 'idem'), *brunjos* ('wapenrusting', vgl. Gotisch *brunjō*, 'borstpantser'), *sticlo* ('glas', vgl. Gotisch *stikls*, 'drinkbeker'), *catils* ('ketel', vgl. Gotisch *katils*, 'idem') en *asilis* ('ezel', vgl. Gotisch *asilus*, 'idem'). Opvallend is dat enkele van deze woordparen uiteindelijk van Latijnse oorsprong zijn; hier genoemd zijn *catils/katils* en *asilis/asilus* die respectievelijk van *catillus* en *asellus* zijn afgeleid. Naast vormtechnische argumenten (zie bijvoorbeeld de karakteristieke Gotische korte *i* in *ilmis*, waar een andere Germaanse donortaal eerder een vorm met korte *e* zou hebben opgeleverd) is de toeschrijving van deze leenwoorden aan het Gotisch ook verleidelijk met oog op het gebrek aan andere mogelijke vroege Germaanse invloeden in Oost-Polen. De Latijnse invloed op het Baltische taalgebied kan moeilijk direct zijn geweest: er lijkt hier dus een geval te zijn van een bemiddelende Germaanse taal, mogelijk het Gotisch, die de Latijnse termen leende en ze vervolgens introduceerde in de Baltische regio.¹⁰ Dit veronderstelt wel dat de Goten eerst de Latijnse termen ontleenden en vervolgens in contact kwamen met de Baltische taalgemeenschap, wat moeilijk te verenigen is met het idee van leningen tijdens de tweede eeuw (laat staan vroeger), toen de Goten zich in hun zuidwaartse migratie zouden hebben bevonden: intensief Gotisch-Romeins contact kwam pas in de derde eeuw tot stand.

De Wijssel stroomopwaarts volgend zouden de Goten uiteindelijk in het zuidelijker gelegen Slavische taalgebied terecht zijn gekomen. Over de exacte locatie van dit gebied bestaat veel discussie, maar doorgaans stelt men dat de kern zich bevond in de regio tussen de oostelijke Karpaten en de Pripjatmoerassen: ruwweg westelijk Oekraïne en stukken Moldavië en Noord-Roemenië.¹¹ De Goten deelden het gebied van de Černjachovcultuur in de derde en vierde eeuw dan ook onder andere met Slavischtalige gemeenschappen.¹² Nadat de migratie van de Goten hen dus rechtstreeks door het Slavische taalgebied zou hebben geleid, zou de Slavische taalgemeenschap gedurende de derde en vierde eeuw continu in contact hebben gestaan met de historische Gotische vestigingen in het Zwarte Zeegebied. De Slavische talen zijn dan ook sterk beïnvloed door de Germaanse talen, waarbij het Gotisch aantoonbaar een significante rol heeft gespeeld; veel eenduidiger en uitgebreider dan bij de Baltische talen het geval was. Net zoals bij de Baltische talen is er geen bewijs voor contact tussen het Proto-Germaans en het Proto-Slavisch vóór de Late Oudheid: de twee taalgebieden lagen te ver van elkaar vandaan. De Gotische migratie en vestiging in het Zwarte Zeegebied leidde tot het eerste stratum van

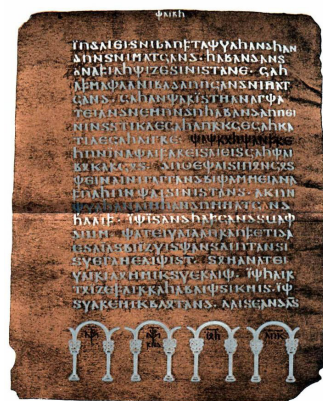
leenwoordcontact, gevolgd door een latere westwaartse uitbreiding van het Slavische taalgebied tijdens de zesde eeuw die het in aanraking bracht met sprekers van de vroegste vormen van het Oudhoogduits en andere West-Germaanse talen.¹³

Interessant is dat vrijwel ieder leenwoord in de Baltische talen dat van Gotische oorsprong lijkt te zijn, ook in het Proto-Slavisch te vinden is – waaronder de hierboven genoemde termen die uiteindelijk tot het Latijn zijn terug te leiden: taalkundigen reconstrueren de vormen **osylz* ('ezel', vgl. Gotisch *asilus*; nota bene dat de *ɔ* een korte *i* en de *z* een korte *u* weergeeft, dus lees **osilu*) en **kotylz* ('ketel', vgl. Gotisch *katils*) in het Slavisch.¹⁴ Daarnaast zijn er ook nog Gotische woorden die in zowel het Baltisch als het Slavisch terug zijn te vinden maar niet per se teruggaan op het Latijn, zoals **br̥nja* ('harnas', vgl. Gotisch *brunjō*) en **staklo* ('glas', vgl. Gotisch *stikls*). Aan de Slavische term **šelmz* ('helm', vgl. Gotisch *hilms*; de *š* geeft een sj-geluid weer) wordt geen Gotische oorsprong toegeschreven vanwege de korte *e* waar een *i* verwacht zou worden;

de vorm suggereert een latere West-Germaanse oorsprong. Er is echter ook een Kerkoslavische vorm *xilemz* (de *x* geeft een *ch*-geluid weer) die wellicht wijst op een eerdere lening uit het Gotisch, die later door vernieuwd contact met West-Germaanse talen in veel gebieden is vervangen door een vorm met korte *e*. Naast deze leenwoorden is er nog een aantal andere termen uit het Latijn die waarschijnlijk via het Gotisch in het Slavisch zijn beland, zoals bijvoorbeeld **kupiti*, 'kopen', vgl. Gotisch *kaupōn* 'handel drijven') dat – net zoals het Nederlandse *kopen* – teruggaat op het Latijnse woord *caupō* ('handelaar') en **vino* en **vinogordz* ('wijn' en 'wijngaard', vgl.

Gotisch *wein* en *weinagards*, 'idem') die uiteindelijk tot *vinum* zijn terug te leiden. Zelfs **velbbqdz* (spreek uit als **welibondu*, 'kameel', vgl. Gotisch *ulbandus*) is waarschijnlijk via het Gotisch aan een vorm in de Latijnse spreektaal ontleend; rond de benedenloop van de Donau waren tamme kamelen welbekend tijdens de late Oudheid.

Gotische leenwoorden in het Slavisch van Germaanse oorsprong zijn ook goed vertegenwoordigd, maar zijn wellicht minder interessant. Het betreft

De codex Argenteus is één van de handschriften waardoor de Gotische bijbelvertaling van Wulfila zijn overgeleverd. (bron: Wikipedia)

diverse woorden zoals bijvoorbeeld **xlēbʒ* ('brood', vgl. Gotisch *hlaifs*, 'idem'), **lēkʒ* ('medicijn', vgl. Gotisch *lēkeis*, 'arts') en **dʒlgʒ* ('schuld', vgl. Gotisch *dulgs*, 'idem'). De andere kant op bestaat er hier ook een kleine mate van beïnvloeding – aan het Slavisch ontleende het Gotisch het werkwoord *plinsjan* ('dansen', vgl. Slavisch **plęsati*), wellicht in dezelfde context waarin het Slavisch **likʒ* ('dans' of 'gezang'[?], vgl. Gotisch *laiks*, 'dans') aan een Germaanse taal ontleende (mogelijk Gotisch, maar dat is niet op taalkundige basis met zekerheid te zeggen). Verder wordt door sommigen tevens het Gotische woord *plat* ('stuk stof') aangewezen als een leenwoord uit het Slavisch; men wijst op Kerkslavisch *polotno* ('stuk linnen'),¹⁵ dat teruggaat op het Proto-Slavische **poltno* ('linnen').¹⁶ De interacties tussen de Gotische en Slavische taalgemeenschappen hadden dus duidelijke taalkundige sporen achtergelaten, klaarblijkelijk al in Wulfila's tijd. Vanaf de vijfde eeuw was de invloed van de Goten in ieder geval marginaal in het Zwarte Zeegebied (vanwege de Hunse invasies en de verdere Gotische migraties westwaarts), wat een lening gedurende de hier behandelde periode waarschijnlijker maakt. Maar hoe moet de rode draad van vroege leenwoorden vanuit het Romeinse Rijk noordwaarts naar de Baltische regio geduid worden?

EEN GESCHIEDENIS IN LEENWOORDEN

Gebleken is dat termen zoals het Latijnse *caupō*, *asellus* en *catillus* naar het Gotisch zijn geleend als *kaupōn*, *asilus* en *katils* en dat zij daarna naar het Slavisch zijn geleend als **kupiti*, **osyl* en **kotyl* – vormen die met enige mate van zekerheid tot het Gotisch terug te leiden zijn. Vervolgens zijn in het Oudpruisisch *asilis* en *catils* geattesteerd. Vergelijkbare gevallen zijn de Gotische termen *brunjō* en *stikls*, die zich in het Proto-Slavisch als **brŋja* en **stǫklo* manifesteerden en in het Oudpruisisch als *brynjos* en *sticlo*. Ten slotte is er het geval van *hilms*, waar er ondanks de West-Germaanse vorm van het latere **šelmz* verder ook nog een eerdere lening via het Gotisch in het Slavisch lijkt te hebben bestaan, een lening die tevens zichtbaar is in het Oudpruisische *ilmis*. De suggestie wordt gewekt dat er specifieke termen zijn die door de Goten zijn geïntroduceerd in Oost-Europa – met name handels- en wapenterminologie – die vervolgens een eigen leven zijn gaan leiden. Sommige van deze termen zijn uiteindelijk van Latijnse oorsprong, andere zijn Germaans. Het feit dat er relatief weinig leenwoorden in het Baltisch zijn die met enige plausibiliteit tot het Gotisch zijn terug te leiden wijst er in ieder geval wel op dat Baltisch-Gotisch contact minder intensief zou zijn geweest dan het contact tussen de Proto-Slavische taalgemeenschap en de Goten. Dit impliceert dat de Balten verder gesitueerd waren van de Gotische invloedssfeer dan de Slaven: een mogelijk argument tegen het idee van een Gotische aanwezigheid in het Baltische Zeegebied.

Hierbij moet wel rekening gehouden worden met een alternatieve

verklaring, namelijk dat de Goten vóór hun migratie simpelweg niet invloedrijk genoeg waren om als bron te dienen voor leenwoorden in andere talen en pas een significante invloed uit begonnen te oefenen naarmate hun vestigingen aan de Zwarte Zeekust groeiden. Een mogelijke conclusie zou dan kunnen zijn dat, waar de Goten ook vandaan kwamen, zij vanaf de derde en vierde eeuw pas een significante invloed uit begonnen te oefenen op naburige talen. De mogelijkheid die door meerdere auteurs is geopperd, dat de Slaven mogelijk de bemiddelaars vormden die Gotische leenwoorden naar de Baltische taalgemeenschap overbrachten tijdens de vierde eeuw, wordt daarmee waarschijnlijker dan het idee dat de leenwoorden tijdens de migratie vóór de derde eeuw al geleend zouden zijn.¹⁷ Hoe het ook zij, er is geen hard taalkundig bewijs voor contact tijdens een migratie zuidwaarts vanaf de Baltische Zee. Dit ontkracht de kern van Jordanes' verhaal niet – het laat enkel zien dat de veronderstelde migratieroute niet noodzakelijkerwijs ondersteund wordt door de taalkunde. Er bestaat echter nog een laatste taalgemeenschap die tot nog toe onbesproken is gebleven en die deze migratieroute wel twijfelachtiger maakt: de Kelten.

Het contact tussen Keltische en Germaanse talen gaat terug tot vóór het ontstaan van het Gotisch als aparte taal, toen een aantal woorden in het Proto-Germaans aan het Keltisch werden ontleend, waaronder **brunjōn* ('maliënkolder, pantser') en **lēkijaz* ('arts'), die zich in het Gotisch ontwikkelden tot de hierboven genoemde termen *brunjō* en *lēkeis*.¹⁸ Cruciaal is echter het feit dat er vier Keltische leenwoorden in het Gotisch bekend zijn die in geen enkele andere Germaanse taal overgenomen zijn en daarom waarschijnlijk pas na de afsplitsing van het Gotisch geleend zijn. Deze zijn in ieder geval *kēlikn* ('toren, bovenkamer', vgl. Gallisch *celicnon*) en *sipōneis* ('volgeling', vgl. Gallisch **sepānios*). Ten slotte lijken ook *alēw* ('olie') en *lukarn* ('lamp') Keltisch qua vorm, alhoewel beide termen uiteindelijk terug te traceren zijn tot de Latijnse woorden *oleum* en *lucerna*.¹⁹ Het bestaan van deze leenwoorden suggereert dat de Goten in de hier behandelde periode in een positie moeten zijn geweest om niet alleen handelstermen uit het Keltisch te lenen, die geen andere Germaanse taal leende, maar ook om woorden over te nemen die betrekking hebben tot onroerend goed – amper een typische categorie voor *Wanderwörter* – en sociale verhoudingen; indicaties van een hechter soort contact dan enkel handel. De kleine hoeveelheid dergelijke woorden doet niets af aan de implicaties van het verrassende feit dat ze überhaupt bestaan. Gezien het feit dat Keltische talen zich tussen de tweede en vierde eeuw niet verder oostwaarts bevonden dan het gebied dat nu Tsjechië en Oostenrijk is,²⁰ zijn deze leenwoorden – met name ook met oog op de schijnbare hechtheid van het contact die blijkt uit het soort woorden dat geleend werd – moeilijk

verenigbaar met het idee van een migratie die de Goten vanaf Noord-Polen naar de Zwarte Zee zou hebben geleid. Sterker nog, het wordt door sommige taalkundigen gebruikt om het idee te ondersteunen, dat een Centraal- of Zuid-Duitse oorsprong voor de Goten waarschijnlijker is.²¹

Deze wilde theorie ontstond in de jaren tachtig op basis van een ander soort onderzoek: een kwantitatieve studie van overeenkomsten tussen de woordenschaten van verschillende Germaanse talen, waaruit bleek dat het Gotisch nog het meest gemeen heeft met zuidelijke Hoogduitse dialecten en niet zozeer met Noord-Germaanse talen zoals het Oudnoords dat in Scandinavië werd gesproken.²² Deze studie werd niet heel enthousiast ontvangen. Verder was zij methodologisch niet al te robuust en heeft daarom weinig invloed gehad op andere onderzoekers: pas sinds de herevaluatie van het Keltische bewijs naar aanleiding van een toenemende scepsis over het verhaal van Jordanes lijkt deze interpretatie van de vroege Gotische migraties weer enige populariteit te genieten.²³ Het bewijs dat geboden wordt door leenwoorden, zo lang het los van bestaande kaders wordt geïnterpreteerd, bevestigt in ieder geval weinig aan het idee van een zuidwaartse migratie; het compliceert deze gedachtegang juist. Het is geenszins duidelijk dat de Goten uit het noorden naar hun derde- en vierde-eeuwse vestigingsgebied in het noordwestelijke Zwarte Zeegebied migreerden; een westelijke oorsprong is ook denkbaar. Handelsroutes, niet zuidwaartse migratie, dienen dan ter verklaring van de Gotisch-ogende leenwoorden in het Baltisch. Na de opkomst van de Goten als regionale politieke grootmacht wordt de Gotische taalgemeenschap tijdens de derde en vierde eeuw in deze interpretatie een tijdelijke schakel in een proces van noordwaartse diffusie (beginnend in het Romeinse Rijk) van goederen en de woorden waarmee zij werden aangeduid.

CONCLUSIE

Uit dit alles is duidelijk geworden dat de historische taalkunde evenmin als het historische en archeologische bewijs makkelijk interpreteerbare data oplevert – het is geen panacea voor het probleem van de Gotische prehistorie. Hoewel het moeilijk blijkt om grote historische narratieven te baseren op enkel leenwoorden, maakt het feit dat hun duiding los kan staan van bestaande historiografische kaders ze tot een ijkpunt waaraan interpretaties van de tekstuele en archeologische bronnen kunnen worden getoetst. Hierbij moet wel de kanttekening geplaatst worden dat leenwoorden alleen deze functie kunnen vervullen als taalkundigen hun etymologieën enkel baseren op vormtechnische taalkundige argumenten en niet op veronderstelde historische verklaringen. Een terugkerend probleem in de vakliteratuur is namelijk dat – vergelijkbaar met de interpretatie van het archeologische bronmateriaal – leenwoorden worden toegeschreven

aan een bepaalde donortaal op basis van historische argumenten (vaak waar doorslaggevend taalkundig bewijs ontbreekt en men toch een antwoord zoekt). Hierdoor sijn bestaande historische interpretatiekaders door in de taalkundige data en ontdoen deze van hun onafhankelijkheid als bron. Voor de taalkundige is dit niet zo'n groot probleem; voor de historicus die iets nieuws probeert te leren van de taalkundige is dit enigszins frustrerend.

De keerzijde van de nadruk die hier is gelegd op de taalkunde, is dat een paar honderd jaar aan onderzoek naar Jordanes en de Oost-Europese oudheid terzijde is geschoven in de zoektocht naar 'onafhankelijk' bronmateriaal. De conclusies die uit dit vrijwillig aan tunnelvisie lijdende onderzoek te trekken zijn, moeten daarom verder in meer detail vergeleken worden met het literaire en archeologische bewijsmateriaal, om te kijken waar er precies incongruenties bestaan tussen de verschillende typen bronnen en te kijken hoe die verklaard kunnen worden. Kortom, nu duidelijk is geworden dat leenwoorden een functie kunnen vervullen als bron in deze kwestie en er enkele tentatieve conclusies kunnen worden getrokken over de vroege Gotische migraties, zou er een bredere behandeling van de Gotische ontstaansgeschiedenis moeten volgen die het geheel van dit nieuwe, uitgebreide bronnencorpus in acht neemt. Pas zodra dat op een genuanceerde en weloverwogen manier gebeurt, kan de waarde van het taalkundige bewijs volledig worden begrepen.

Elbert van Wijk volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in de sociale en taalkundige geschiedenis van Europa en het Middellandse Zeegebied tijdens de late Oudheid en vroege Middeleeuwen.

NOTEN

- 1 T. S. Burns, 'The Early Gothic migrations', *History in Africa* 9 (1982) 1-20.
- 2 M. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars* (Cambridge 2006) 62-68.
- 3 S. Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic: Origin and accentuation* (Leiden 2012) 10, 52.
- 4 G. Kroonen, *Etymological dictionary of Proto-Germanic* (Leiden 2013) 219. Zie ook de *Introduction* (pp. xv-xli) van dit boek voor een korte – al zij het wellicht wat intimiderende – blik op de wetenschappelijke basis voor dergelijke reconstructies.
- 5 Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, 72-73.
- 6 Voor een overzicht van de problematiek omtrent de primaire bronteksten, zie: A.S. Christensen, *Cassiodorus, Jordanes and the history of the Goths: Studies in a migration myth* (Kopenhagen 2002). Voor een overzicht van de problemen rond het archeologische bronmateriaal, zie het hierboven reeds aangehaalde werk van M. Kulikowski.
- 7 P. Kallio, 'The stratigraphy of the Germanic loanwords in Finnic', in: Askedal, J.O. en H.F. Nielsen ed., *Early Germanic Languages in Contact* (Amsterdam, PA 2015) 23-38.
- 8 T. Hofstra, 'Zur Frage der gotischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen', *NOWELE* 58/59 (2010) 195-215.
- 9 J. Udolph, 'Baltisch, Slavisch, Germanisch: Kontakte und Beziehungen aus der Sicht der Onomastik', in: Askedal, J.O. en H.F. Nielsen ed., *Early Germanic Languages in Contact* (Amsterdam, PA 2015) 39-74, aldaar 69-71.
- 10 D. Green, *Language and history in the early Germanic world* (Cambridge 1998) 170-172.
- 11 Udolph, 'Baltisch, Slavisch, Germanisch', 69-71.
- 12 Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, 59-64.
- 13 *Ibidem*, 62-69.
- 14 De in deze paragraaf genoemde Proto-Slavische vormen en hun etymologieën zijn – tenzij anders aangegeven – ontleend aan Pronk-Tiethoff's reeds geciteerde *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, met name het vijfde hoofdstuk.
- 15 W.P. Lehmann, *A Gothic etymological dictionary* (Leiden 1986) 273.
- 16 R. Derksen, *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon* (Leiden 2008) 411.
- 17 Green, *Language and history*, 172; F. Kortlandt, *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic* (Leiden 2010) 27-31.
- 18 D. Ringe, *From Proto-Indo-European to Proto-Germanic* (Oxford 2006) 296.
- 19 Green, *Language and history*, 156-158, 204; Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, 53-54.
- 20 Green, *Language and history*, 158.
- 21 Kortlandt, *Studies in Germanic*, 27-31.
- 22 W. Mańczak, 'Kamen die Goten aus Skandinavien?', *Indogermanische Forschungen* 87 (1982) 127-137.
- 23 Pronk-Tiethoff, *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*, 55-57.

ESSAYPRIJS: DE NEDERLANDER: DRONKENLAP OF FEESTVARKEN?

Een bevestiging van het beeld van de Nederlander als excessief alcoholdrinker in de zestiende en zeventiende eeuw

Roemer Ockhuysen

Nederland en alcohol kennen een lange geschiedenis. Over de hele wereld worden Heineken, Amstel, Bavaria, Brand en Grolsch gedronken. Vandaag de dag heerst hier een sterke drinkcultuur. Bij het voetbal, op een verjaardag of 's avonds in een bruine kroeg is het normaal bier of andere alcoholische dranken te nuttigen. Discussies over jong alcoholgebruik, de gevaren van dronkenschap voor de gezondheid en vandalisme door overmatig alcoholgebruik lijken recente kwesties. Het is echter niet uit te sluiten dat deze problemen al enkele eeuwen spelen. Zo bleek uit een onderzoek van enkele jaren geleden dat belastingen over bier in de Nederlanden tijdens de Tachtigjarige Oorlog dermate veel opleverden dat de oorlog ermee kon worden gewonnen.¹ Oftewel, er was in de Nederlanden zoveel bier dat de belasting die daaruit werd gewonnen een doorslaggevende rol speelde in het verslaan van de Spanjaarden. Dit Hollandse drinkgedrag bleef ook in die tijd al niet onopgemerkt.

In de zestiende en de zeventiende eeuw beschreven veel buitenlandse bezoekers van de Nederlanden hun verbazing over de gewoonte van het Nederlands dronkenschap. Het in een dronken staat verkeren werd een typisch Nederlandse karaktereigenschap genoemd en er heerste een beeld van Nederlanders die elke gelegenheid aangrepen om te drinken. Beeldvorming rondom een nationaliteit kan alle kanten uitgaan. De vraag die blijft hangen is in hoeverre het internationaal heersende beeld van de Nederlander als dronkenlap in de zestiende en zeventiende eeuw een terecht beeld was. Dronken we echt zoveel? Enkel gebaseerd op de beschrijvingen door buitenlandse schrijvers over de Nederlanden lijkt het daar wel op. Om een beter beeld te krijgen wordt eerst een aantal voorbeelden van deze beschrijvingen gegeven. Vervolgens wordt gekeken in hoeverre deze voorbeelden overeenkwamen met de praktijk.

INTERNATIONALE VERBAZING

Het dronkenschap van Nederlanders was reeds in de literatuur en kunst van de zestiende eeuw een terugkomend thema. Zo beschreef een metgezel van Philips II, toen deze als prins in 1549 de Nederlanden

bezocht, hoe de Nederlanders tijdens een banket tot diep in de nacht konden drinken. De gasten werden zo dronken dat ze niet meer konden

Jan Steen, 'Soo voer gesongen, soo na gepepen', c. 1668 - 1670
(bron: Historiek)

bewegen en daarom binnen op de vloer plasten.² In 1581 verscheen een kroniek van de Spaanse geschiedschrijver Pedro Cornejo. Hij keek kritisch naar het overmatige alcoholgebruik in de Nederlanden. Volgens hem schiepen de Nederlanders hun eigen ondergang door belangrijke beslissingen in een dronken toestand te nemen. Verder werd er aanhoudend gedronken. Ook de Italiaanse Lodovico Guicciardini sprak zich in een geschiedwerk uit 1565 over de Nederlanden uit over het drankverbruik. Hij merkte op dat Nederlanders niet van de drank af konden blijven, ondanks

dat het slecht was voor hun gezondheid.³ Josephus Scaliger, Fransman en hoogleraar aan de Universiteit van Leiden in de 16e eeuw, liet weten het onbegrijpelijk te vinden dat je tussen zoveel water kan leven, maar het niet drinkt.⁴ Niet alleen in de literatuur werden Nederlanders als grote drinkers neergezet, ook op bijvoorbeeld de schilderijen van Pieter Bruegel de Oude (1525-1569) zijn meerdere gelegenheden in de Nederlanden afgebeeld waarop dronkenschap zichtbaar is. Op het schilderij *De Strijd tussen Carnaval en Vastentijd* (1559) zit het figuur Carnaval op een groot bierfust. Ook op de schilderijen *De Boerendans* en *De Boerenbruiloft* van deze schilder zijn mensen in beschonken staat te zien.⁵

In de zeventiende eeuw – een eeuw van economische bloei en tevens de eeuw waarin de Nederlanden de Republiek zouden worden – kantelde het beeld van dronkenschap onder Nederlanders geenszins. De Engelse historicus William Aglionby, die de Nederlanden zelf bezocht, beschreef de Nederlanders in 1669 als een volk dat veel plezier vond in feesten en drinken.⁶ Van Spaanse kant werd het beeld van de Nederlander als dronkenlap in kronieken en toneelstukken steeds sterker. Dat hing samen met het groeiende gevoel van vijandschap tussen Spanje en de Nederlanden als gevolg van de ontwikkelingen in de Tachtigjarige Oorlog. Zo werden Hollanders in verschillende Spaanse stukken uitgescholden voor dronkenlap en wist een Spanjaard in het spel *El Brasil* uit de gevangenis te ontsnappen door de Hollanders dronken te voeren.⁷ In het Engelse toneelstuk *The Malcontent* (1604) van John Marston wordt dronkenschap neergezet als dé karaktereigenschap van de Nederlander.⁸ Ook de zeventiende-eeuwse

Franse toneelschrijver Théophile de Viau, zelf groot drinker, verbaasde zich over de vele officiële momenten die de Nederlanders aangrepen om te drinken.⁹ Een laatste voorbeeld is de Engelsman William Temple. Hij vroeg zich in 1673 af hoe het mogelijk was dat elke Nederlander in zijn leven weleens dronken was geweest.¹⁰

EEN VOEDZAME TRADITIE

Deze eindeloze beschrijvingen over dronken Nederlanders kwamen niet geheel uit de lucht vallen. Er heerste ook echt een cultuur in Nederland waarin alcohol een grote rol speelde. Zo was bier 'een drank voor elk moment van de dag: van het ontbijt tot het avondeten en verder op de avond'.¹¹ In tegenstelling tot andere dranken, zoals water en melk, was bier langer houdbaar, goedkoop en relatief gezond.¹² Melk was maar beperkt houdbaar, water kon een gevaar voor de gezondheid vormen, wijn was relatief duur en koffie en thee moesten nog hun intrede doen in het dagelijks leven van de Nederlander.¹³ Alcohol drinken vormde daarnaast een belangrijke factor in het sociale leven van de Nederlanders.¹⁴ Er werd van 's ochtends vroeg tot laat in de nacht gedronken. Het drinken van bier, wijn en brandewijn vormde de norm, vooral in steden waar het water het vuilst was.¹⁵ In de zestiende eeuw nam het drinken van alcohol extra toe door de toename van gezouten en gedroogd eten. Op deze wijze kon voedsel langer worden bewaard. Dit droge en zoute eten zorgde echter voor enorme dorst die werd gelest met bier.¹⁶

Buiten dat alcoholische dranken een voedzaam en veilig voedingselement waren, was alcoholconsumptie ook op vele manieren vervlochten in de Nederlandse cultuur en traditie. Er waren vele publieke festiviteiten waarbij het ruimschoots drinken van alcohol heel normaal was. Tijdens feestdagen zoals het carnaval lieten Hollanders zich volledig gaan. Wie weinig geld had voor eten, dronk hier extra. Ook bij grote banketten was alcohol in trek. Er werden enorme glazen wijn en bier geschonken. Ten slotte werd een à twee keer per jaar een kermis georganiseerd in de meeste dorpen en steden. Dit was een soort braderie waarbij plezier en drank centraal stonden.¹⁷

SPECIAALBIEREN EN MACHOGEDRAG

Ook in de persoonlijke sfeer bestonden er tradities rondom het drinken. Zo waren er speciale bieren en bierglazen ter gelegenheid van belangrijke privégebeurtenissen. Bij de geboorte van een baby werd kinderbier gedronken. Wanneer iemand overleed, bood troostbier soelaas. Daarnaast boden ook een afscheid, hereniging, verloving en een nieuwe baan een reden om te proosten.¹⁸ Ten slotte waren er publieke ruimtes die bedoeld waren als sociale ontmoetingsplaats, maar waar in de praktijk vrijwel alleen maar gezamenlijk werd gedronken. In deze zogeheten taveernes, herbergen die als voorloper van de bruine kroeg kunnen worden gezien, werden veel spelletjes

gespeeld die louter bedoeld waren om te drinken en dronken te worden.

Mannen van alle standen en vrouwen van de lagere klassen bezochten deze taveernes regelmatig.¹⁹ De beperkte rol voor de vrouw in de fanatieke drinkcultuur is te verklaren door de dubbele standaard die gold. Van een vrouw werd verwacht dat zij kuis leefde. Deze kuisheid werd geassocieerd met nuchterheid. Waar veel drinken voor mannen juist eervol was, verloren vrouwen erdoor aan status.²⁰ Toch speelden vrouwen wel degelijk een rol in de drinkcultuur. Zo zou het rond 1630 gebruikelijk zijn geweest voor vrijgezellen die wilden trouwen om naar de kerk in Delft te gaan. Hier kon een vrouw een man uitzoeken om vervolgens mee te gaan drinken. Wanneer zij elkaar maar lang genoeg bijschonken, zouden ze uiteindelijk trouwen.²¹

Voor mannen lag dit anders. Met name voor jonge mannen was het kunnen drinken van veel alcohol, net als gokken en het versieren van vrouwen, een teken van mannelijkheid. Het gevolg was dat er veel openbare dronkenschap was. Dronken jongeren pleegden regelmatig misdaden en het overmatige drankgebruik mondde uit in sociale en morele problematiek. Ze vochten en vielen in grachten en brachten zo hun eigen leven en dat van anderen in gevaar.²² Dat gedrag leidde tot een tegengeluid.

NUCHTER OF RIJK?

Het was in de zestiende eeuw in eerste instantie de kerk die zich hardop uitsprak tegen de wijdverspreide openbare dronkenschap. Zeker met de opkomst van het calvinisme kwam dit tot uiting. Je diende sober en beheerst te leven en daar hoorde misbruik van alcohol zeker niet bij. Paradoxaal genoeg was het deze calvinistische levensstijl die een extra basis creëerde voor een drinkcultuur. Een leven van soberheid en hard werken zorgde voor de behoefte er soms even uit te kunnen stappen en je te kunnen laten gaan.²³

De stedelijke overheden lieten echter veel toe. Zolang het niet uit de hand liep, mocht er flink worden gefeest. Dit had mede te maken met het feit dat de regenten niet wilden toegeven aan verzoeken van de calvinistische kerk. Dat zagen zij als een inbreuk op hun macht. Zo kwam het voor dat juist op zondagen, de rustdag voor de kerk, grote festiviteiten plaatsvonden.²⁴ In 1631 werd in de provincie Holland besloten dat de taveernes na negen uur moesten sluiten.²⁵ Pas later in de zeventiende eeuw werd er rigoureuzer ingegrepen toen het overmatige alcoholgebruik ook de economie parten ging spelen doordat dronken werknemers werkgevers in de problemen brachten. Er werden boeken en pamfletten gedrukt – in de Republiek konden relatief veel mensen lezen – om jongeren te leren over de gevaren van excessief alcoholgebruik.²⁶

ECONOMISCHE BOOST

Naast de negatieve gevolgen van de Nederlandse alcoholconsumptie

waren er ook gunstige effecten voor de economie. In de zestiende eeuw droeg bier enorm bij aan de staatskas. Enkele steden, zoals Delft en Gouda, richtten zich speciaal op bierbrouwen.²⁷ De Republiek moedigde het brouwen van veel bier ook aan. Er werd enorm veel belastinggeld mee verdiend. Dit kon onder meer worden ingezet in de strijd tegen de Spanjaarden en het zou hierin zelfs een doorslaggevende rol hebben gespeeld.²⁸ Ter illustratie: in Gouda werd in het jaar 1550 zo'n 138 miljoen liter bier geproduceerd. In Delft was dit 600 miljoen liter.²⁹

De zeventiende eeuw werd vooral gekenmerkt door de opkomende productie van sterke drank. Hiermee werd het behalen van een dronken roes een stuk makkelijker. Tot dan toe waren wijn en bier in trek geweest. Deze dranken hadden over het algemeen genomen maximale alcoholpercentages van respectievelijk vijftien en negen procent. Brandewijn, tot dan toe alleen gebruikelijk als geneesmiddel, had een alcoholpercentage van rond de veertig procent.³⁰ Naast brandewijn deed ook jenever zijn intrede. Deze sterke drank zou zijn uitgevonden rond 1650 en in 1663 zouden er al zo'n 400 stokerijen in alleen Amsterdam zijn geweest.³¹ Net als de bierbrouwerijen werden de distillateurs gesteund door de overheid. Ook zij brachten veel geld op dankzij hoge accijnzen. Het gevolg van deze overheidssteun aan distillateurs was een ruimschootse hoeveelheid aan betaalbare alcohol in de Nederlanden.

In de Zuidelijke Nederlanden werd gemiddeld meer dan een liter bier per persoon per dag gedronken in de periode tussen 1400 en 1800. Tenminste, op een gewone dag. Bij feesten en partijen kon dit makkelijk oplopen tot zeker vier liter.³² Het idee meegenomen dat bier van slechte kwaliteit ruim aanwezig was, sluit ook niet uit dat vier liter per dag de norm was voor een gemiddelde volwassene.³³ In principe dronk iedereen bier zoals nu water wordt gedronken. Het is zelfs waarschijnlijk dat iedereen tot op zekere hoogte constant aangeschoten was.³⁴ Toch waren de Nederlanden hierin niet uniek. In vrijwel heel West-Europa werd vooral bier gedronken. Waarom was het dan de Nederlander die bekend stond als dronkenlap? Dat heeft waarschijnlijk te maken met de eerder besproken manier waarop men dronk: samen. Alcohol ging gepaard met bepaalde gebeurtenissen, tradities, feesten en plaatsen. Het ging om een collectieve bezigheid. Waar het heersende beeld in de literatuur zich richtte op een liefde voor alcohol, is het hier de vraag of het eigenlijk niet ging om een liefde voor het regelmatig collectief kunnen loskomen uit het echte leven. Drinken vormde een collectieve bezigheid die gelijk stond aan het zien van vrienden, niet hoeven werken, een feest of een ander bijzonder moment. Op dit punt wijkt de werkelijkheid af van de beeldvorming omtrent de graag dronken wordende Nederlander. Waar het stereotype toeziet op een individuele drang naar drank, ging het in de praktijk om de collectieve neiging los te komen uit het dagelijks leven.

Het is dus waar dat Nederlanders regelmatig veel dronken. Alcoholische dranken waren voedzaam en veilig. Daarnaast vormde het een onderdeel van de cultuur om bij speciale gelegenheden te proosten. De overheid stimuleerde dit wegens het geld dat aan de alcoholproductie werd verdiend. Bier, wijn, brandewijn en jenever waren populair. De Nederlander kwam te boek te staan als een groot drinker. En dat was zeer terecht.

Roemer Ockhuysen zit momenteel in het eerste jaar van de Bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast werkt hij als videoredacteur bij het Algemeen Dagblad. Zijn interesse ligt bij de geschiedenis van populaire cultuur.

NOTEN

- 1 K. Deconinck, E. Poelmans en J. Swinnen, 'How beer created Belgium (and the Netherlands)', *Business History* 58:5 (2015).
- 2 G. A. Austin, *Alcohol in Western society from antiquity to 1800: A chronological history* (1e druk; Santa Barbara 1985) 168.
- 3 Y. Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548-1673)* (1e druk; Nijmegen 2003) 58.
- 4 B. Roberts, 'Drinking like a man: the paradox of excessive drinking for seventeenth-century dutch youths', *Journal of family history* 29:3 (2004) 239.
- 5 Austin, *Alcohol in Western society*, 169.
- 6 B. Roberts, 'Drinking like a man', 238.
- 7 Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen*, 198-199.
- 8 Austin, *Alcohol in Western society*, 205.
- 9 Ibidem, 206.
- 10 J. C. Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap: vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (1e druk; Hilversum 1995) 56.
- 11 R. W. Unger, *Beer in the Middle Ages and the Renaissance* (1e druk; Pennsylvania 2004) xiii.
- 12 E. Aerts, 'Het hoofdelijk bierverbruik in de zuidelijke Nederlanden (ca. 1400-1800) enkele kanttekeningen.', *Bijdragen tot de geschiedenis: "proeve 't al, 't is prysselyck" :verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw)*, 81:1-3 (1998) 53-54.
- 13 Deconinck e.a., 'How beer created Belgium', 708.
- 14 Roberts, 'Drinking like a man', 239.
- 15 Ibidem, 239.
- 16 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 47.
- 17 Austin, *Alcohol in Western society*, 206.
- 18 Roberts, 'Drinking like a man', 240.
- 19 Austin, *Alcohol in Western society*, 206.
- 20 Roberts, 'Drinking like a man', 238.
- 21 Austin, *Alcohol in Western society*, 206.
- 22 Roberts, 'Drinking like a man', 244.
- 23 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 49-50.
- 24 Ibidem, 57.
- 25 Austin, *Alcohol in Western society*, 226.
- 26 Ibidem, 242.
- 27 Unger, *Beer in the Middle Ages*, 85-87.
- 28 Deconinck e.a., 'How beer created Belgium', 712-713.
- 29 R. Van Uytven, *Geschiedenis van de dorst: twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (1e druk;

Leuven 2007) 86-87.

- 30 Ibidem, 113.
- 31 Austin, *Alcohol in Western society*, 238-239.
- 32 Aerts, 'Het hoofdelijk bierverbruik in de zuidelijke Nederlanden', 53.
- 33 R. W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (1e druk; Leiden 2001) 89.
- 34 B. L. Vallee, 'Alcohol in the Western world', *Scientific American*, 278:6 (1998) 82.

COLUMN

Tijdreiziger

Bianca Stigter

Ter ere van *Skripts* veertigste jaargang wordt de column in deze jaargang verzorgd door een oud-redacteur, dit keer door Bianca Stigter. Zij was redacteur van *Skript* van 1986 tot 1988. Na haar studie geschiedenis werd ze redacteur cultuur van *NRC Handelsblad*. Ze publiceerde de essaybundels *Goud uit stro* (2002), *De ontsproten Picasso* (2008) en *Per ongeluk expres* (2011). Ze was een van de producenten van de film *Twelve Years a Slave* (2013) en regisseur van *Three Minutes - Thirteen Minutes - Thirty Minutes. A lengthening* (2015). Stigter werkt nu aan *Atlas van bezet Amsterdam. Gids naar 1940-1945*, een uitgebreide versie van *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940-1945* (2005).

Gisteren las ik een citaat van de Amerikaanse schrijver James Baldwin: 'Geschiedenis is niet het verleden; het is het heden. We dragen onze geschiedenis mee. We zijn onze geschiedenis.' Een mooie stelling, ronkend en vaag genoeg om als motto te kunnen dienen voor van alles en nog wat, zelfs misschien voor de drijfveren van een geschiedenisstudent. Of niet. Mijn wensen gingen en gaan verder: ik ben geboren met de drang om te ervaren hoe het vroeger geweest is; niet alleen om te weten hoe het zo gekomen is, maar ook om hoe het was, ja, *wie es eigenlijk geweest ist*. De tragiek van de historicus die tijdreiziger had willen worden. Tweede keus. Van ruïnes houd ik juist niet; die geven vooral aan dat het verleden vergaan is. Voorbij en o voorgoed voorbij. Dat kan zeker zijn charme hebben, maar mij is het niet genoeg. Het verleden is het mooist als je het denkt te kunnen betrappen. Op het Griekse eiland Naxos ligt in een marmergroef een beeld dat niet afgemaakt is; het is nu al 27 eeuwen onaf. Het omgekeerde van een ruïne. Daar wil ik nog eens een tijdreis naar maken.

Gelukkig zijn er dus andere hulpmiddelen om het verleden binnen te gaan: een tekst, document, een kunstwerk, feit of fictie, binnen of buiten de wetenschap. Op zoek naar de historische sensatie kun je niet al te kieskeurig zijn. Ik ben zelfs een keer in het Archeon gaan logeren.

In mijn stukken en boeken heb ik de geschiedenis vaak via de kunst gezocht. Kunst is vaak het enige wat er van een periode is overgebleven, door het materiaal en/of door de manier waarop er voor dat materiaal gezorgd is. Rechtvaardig lijken de keuzes van de tijd nooit. Ik had in ieder geval andere keuzes gemaakt. Uit het middeleeuwse Dorestad bij Wijk bij Duurstede, een van de grootste archeologische opgravingen ooit uitgevoerd

in Nederland, zijn bijvoorbeeld honderden ijzeren staafjes waarmee mensen hun oren schoonmaakten gevonden en één gouden broche. Meestal zijn het de rijken en machtigen van wie wat bewaard blijft, of blijft datgene bewaard waar wij nu nog waarde aan hechten. De armen en onderdrukten hebben veel minder sporen kunnen nalaten. Van tot slaaf gemaakten zijn vooral hun ketenen bewaard. De geschiedenis van voor de tijd dat fotografie en film waren uitgevonden is sowieso in het nadeel. Onze tijd is zo ingesteld op deze twee media dat alles wat voor hun uitvinding gebeurde een nieuwe prehistorie lijkt (er zou een nieuwe term voor moeten worden ingevoerd, de prefotografie). Van het boek *Twelve Years a Slave* werden, nadat er in 2013 een film van was gemaakt, meer exemplaren verkocht dan in alle jaren sinds de verschijning van het verhaal van Solomon Northup in 1853.

In dit geval was er fictie nodig om de geschiedenis tot leven te wekken, maar soms kan hetzelfde effect met langdurig bronnenonderzoek bereikt worden. Ik werk al jaren aan een boek over Amsterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een eerste versie verscheen al in 2005, nu gaat het om een veel uitgebreidere versie: een gids naar 1940-1945. Door de combinatie van verschillende bronnen, van politierapporten en krantenartikelen tot memoires en monografieën, ontstaat soms de illusie dat je met de kennis van toen door de stad kunt lopen, van een gaarkeuken langs een NSB-kringhuis tot eethuisje voor de koeriers van een verzetsgroep. Sommige straten herbergen onverwacht zoveel interessante adressen dat ze oneindig lijken, zoals de Jan van Eijckstraat in Zuid, waar niet alleen een aantal kantoren van de Joodse Raad zat, maar waar ook een familie zelfmoord pleegde en een Groningse hoogleraar opgerold in een tapijt als onderduiker werd bezorgd.

Gevolg van deze brede aanpak is dat je er eerder minder dan meer van gaat begrijpen, maar misschien is dat nu eenmaal de bittere oogst van onderzoek. Kennis biedt nooit verlossing. In de Vondelstraat in West vond ik meer dan twintig vermeldenswaardige adressen, waaronder de winkel waar Jeugdstormers hun uniform konden kopen, de onderduikadressen van fotografe Maria Austria en *Vrij Nederland* hoofdredacteur Henk van Randwijk en de vrijmetselaarsloge die door de bezetter in een depot voor de meubels van gedeporteerde joden werd veranderd. Ferdinand Aus der Fünt en andere *Hauptsturmführers* zochten hier sofa's en likeurglaasjes uit voor hun Amsterdamse appartementen.

Zo wordt Amsterdam een stad vol verhalen, een zo meerstemmig mogelijke compositie over bezetting, vervolging, collaboratie en verzet. Als ik nu door de stad loop, is het verleden het heden.

foto door André
Bakker
(bron: Atlas Contact)

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

INTERVIEWS

VOORBIJ GOED EN FOUT DANKZIJ LIMINALITEIT

Interview met Ismee Tames

Rosa de Jong en Pouwel van Schooten

‘Mijn ideaal is dat je gezamenlijk denkt: dit is een belangrijk thema en dat willen we beter begrijpen.’ Professor Ismee Tames, senior onderzoeker en programmaleider War & Society aan het NIOD, Instituut voor Oorlog en Genocide Studies, en sinds 2015 bijzonder hoogleraar aan de Universiteit Utrecht, houdt niet van hokjesdenken. ‘Op een gegeven moment krijg je het gevoel dat je in een specialisme terechtkomt, en daar houd ik niet heel erg van. Ik kon ook niet kiezen welke studie ik wilde doen, ik wilde gewoon alles.’ Op één specialisme of historische periode is Tames inderdaad niet vast te pinnen, haar interesses reiken van politico-logie en *digital humanities* tot transnationaal verzet en Nederlandse collaboratie. In januari spraken Skript-redacteuren Pouwel van Schooten en Rosa de Jong haar over recente projecten, het nut van interdisciplinariteit en het nederige werk van historici binnen en buiten het publieke debat.

In de jaren negentig studeerde Tames Politicologie en Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Deze combinatie was geen toeval: ‘Ik wilde begrijpen in wat voor wereld we leven, daarom ben ik politicologie gaan studeren.’ Deze studie richtte zich echter te veel op het heden voor een adequate verklaring van het menselijk handelen. Tames dacht: ‘Laten we dus ook de historische context erbij betrekken. Waarom is het logisch dat mensen vanuit een bepaalde historische context wel of niet op een bepaalde manier reageren?’ Ze besloot de studie Geschiedenis ernaast te volgen.

Na haar studententijd werkte ze enige tijd buiten de academie bij een onderzoeksbureau. Het wetenschappelijk onderzoek lonkte en dus keerde ze in 2002 terug naar de Universiteit van Amsterdam. In 2006 promoveerde ze aan het Duitsland Instituut (DIA) van de Universiteit van Amsterdam op een proefschrift over het Nederlandse publieke debat tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vervolgens verkreeg ze een functie aan het NIOD, waar ze onderzoek deed naar collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Dit resulteerde in twee boeken: *Besmette Jeugd* (2009), over de kinderen van NSB’ers en *Doorn in het Vlies* (2013), waarin ze de erfenis van Nederlandse collaboratie in de jaren vijftig en zestig analyseerde. Tames benadrukt dat haar onderzoeksveld veel breder is dan alleen collaboratie.

Eigenlijk is ze voornamelijk geïnteresseerd in 'de kantelmomenten, het moment waarop men zegt: dit is echt heel anders dan ik gewend ben, wat nu?' Ze omschrijft haar interesse in brede zin als: datgene wat oorlog en massaal geweld met individuen doet. Hoe gaan mensen en samenlevingen hiermee om? Wat zijn hun ervaringen, verwachtingen en emoties?

MIJN MISSIE: LIMINALITEIT ALS HANDVAT VOOR DE GESCHIEDWETENSCHAP

In 2015 werd Tames benoemd tot bijzonder hoogleraar Geschiedenis en Betekenis van Verzet tegen Oorlog en Onderdrukking aan de Universiteit Utrecht. In haar oratie, uitgesproken in mei 2016, bepleitte ze het gebruik van het begrip *liminaliteit* binnen de geschiedwetenschap. Dit van oorsprong antropologische concept is volgens haar uiterst geschikt om enerzijds het handelen van mensen in oorlogssituaties te begrijpen en anderzijds los te komen van de bekende goed-fout-discussie. Dit binaire *framework* achtervolgt de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog nog steeds. In haar oratie omschrijft ze het begrip als 'het tussengebied, de plek waar de wetten en mores van de ene, noch die van de andere kant heersen. Het oude is niet meer van toepassing, het nieuwe is nog niet gearriveerd en kan nog alle mogelijke vormen aannemen.'

Dit tussengebied klinkt wellicht enigszins vaag, maar het wordt duidelijker als Tames uitlegt waar de oorsprong van het begrip ligt en hoe zij het toepast binnen de geschiedschrijving. Tames baseert zich namelijk op de antropoloog Arnold van Gennep. Van Gennep hield zich bezig met initiatie-riten, bijvoorbeeld de *rite de passage*, rituelen waarin kinderen een transformatie ondergaan naar volwassenheid. Hierin maakt een kind drie fases door: eerst een rite van afscheid van de oude identiteit. Hierop volgt de liminale fase waarin 'iemand een situatie van onzekerheid en kneedbaarheid binnentreedt, iets kan gebeuren wat hem of haar diepgaand verandert, of beter: her-vormt'. Tot slot doormaakt hij of zij een fase van wedergeboorte met een nieuwe identiteit. De tweede fase ziet Tames als het meest interessante voor historisch onderzoek. In haar oratie stelt ze: 'door te kijken naar liminaliteit kunnen we de ervaring van in verzet komen beter begrijpen.' In tijden van oorlog en verzet maken mensen namelijk een transformatie door. 'De oorlogssituatie trekt immers in twijfel wat eerder als vanzelfsprekend werd ervaren en dwingt mensen te reflecteren op hun ervaringen en verwachtingen, op hun leven tot dan toe en misschien wel op de kern van hun identiteit.' Tijdens het interview stelt Tames vol optimisme dat het zinvol gebruiken van het begrip liminaliteit binnen de geschiedwetenschap haar missie is geworden.

Een belangrijke winst van het gebruik van het begrip liminaliteit is dat het de ervaringen tijdens oorlog- en crisissituaties voorbij de goed-fout-discussie kan brengen. Zo voorkomt het een binaire benadering die voorbij gaat

aan de geleefde levens. Met liminaliteit begrijpen we beter 'de gelaagdheid, ambivalenties, paradoxen en simpelweg de rommeligheid van de werkelijkheid'. Als voorbeeld noemt Tames de Geuzen, een van de eerste verzetsgroepen in Nederland, die al in mei 1940 ontstond. In minder dan een jaar werd een groot deel van de Geuzen opgepakt door de Duitsers. Normaliter

Ismee Tames
(bron: NIOD)

wordt deze groep als enigszins naïef bestempeld, maar het concept liminaliteit werpt nieuw licht op deze groep. Waarom kozen ze bijvoorbeeld voor 'de Geuzen' als benaming? Hiermee trokken ze één lijn tussen zichzelf en de Tachtigjarige Oorlog, met alle bijbehorende nationalistische connotaties van overwinning. Tames vindt het opvallend hoe de Geuzen teruggrepen op een historische analogie: 'zo'n analogie kan mensen op een bepaald pad zetten. Om zichzelf en elkaar vastigheid te geven'. Het fungeerde als een leidraad in moeilijke en onzekere tijden. Desalniettemin kan dit ook blinde vlekken creëren en

risico's vergroten. Bepaalde risico's werden vergroot door de heroïsche en nationalistische verwachtingen die de Geuzen vormden door hun keuze voor dit historisch referentiekader en hun zoektocht naar houvast in een liminale periode.

GEFORCEERDE GRENZEN?

De invloeden van andere wetenschappelijke disciplines zijn dus ruimschoots aanwezig in Tames' oratie. Toch schuwt ze het etiket 'interdisciplinariteit' enigszins: 'persoonlijk vind ik al die scheidingen tussen disciplines wat irritant. Het zijn allemaal geforceerde grenzen, die je kunnen opsluiten, als je niet oppast.' Ze formuleert haar ideaal: 'de achtergronden doen er niet heel erg toe. Het gaat mij erom dat je gezamenlijk werkt aan iets wat urgent is en je allemaal beter wenst te begrijpen.' In de door haar voorgestelde werkwijze brengt iedereen in wat hij of zij kan. Zo kunnen zij hiaten aanvullen en meerdere perspectieven inbrengen.

Na dit gezegd te hebben, bekent Tames meteen dat dit ideaal in de praktijk vrij lastig is, 'want zo denken andere mensen meestal niet'. Zo ontdekte ze bijvoorbeeld enige problemen tijdens een door de Europese Unie gefinancierd interdisciplinair project over historische analogieën. Er waren discussies over methodologie en hierbij verzandde de groep nog wel eens in de vraag welke discipline de beste methode hanteerde, ze noemt dit 'het geworstel en gearmpjedruk'. Dit is nog overkomelijk als alle deelnemers die fase achter zich willen laten. Vervelender is het wanneer een vreemde soort identiteitspolitiek ontstaat: 'dan wordt je een attribuut in het project van

een ander discipline. Dan ben je op z'n hoogst een soort casus. Je wordt geframed als "de historicus" en dan moet je dus dé mening van dé historicus aanleveren. [...] Dit zie je echter wel vaak: iedereen in een vierkantje of z'n rol, waar je dan ook vooral in moet blijven om verwarring te voorkomen.'

Een soortgelijke verwarring kwam Tames soms tegen in haar werk waarin ze het begrip liminaliteit gebruikt binnen de geschiedwetenschap. Soms reageerden haar collega's dat ze niet eens de titel van haar oratie begrepen door het lastige woord liminaliteit. 'Waar ik nu tegenaan loop, is dat mensen concreet willen weten wanneer precies een liminaal moment plaatsvindt.' Het is juist niet haar bedoeling om de hele geschiedenis langs te gaan en vinkjes te zetten bij liminale crisissituaties. 'Het idee is juist dat we niet in een binair schema denken. Je hebt als historicus, en ook in andere disciplines, manieren nodig om met datgene om te gaan uit de sociale werkelijkheid dat niet makkelijk in een hokje past. Als je dit wel geforceerd blijft doen, gaat het ten koste van de inzichten die je verkrijgt.'

TUSSEN KIJKCIJFERS EN HET NEDERIGE WERK

De Tweede Wereldoorlog blijft een grote rol spelen binnen het publieke debat, daarom worden historici vaak door talkshows en kranten uitgenodigd. Tames vindt het belangrijk en ook leuk om deel te nemen aan dit publieke debat. Tegelijkertijd benadrukt ze dat je als academicus goed moet afwegen hoe je precies wilt bijdragen. Binnen het NIOD vinden er ook vaak discussies plaats over hoe en wanneer medewerkers kunnen aanhaken op een maatschappelijke discussie. 'Je moet erg goed bedenken wat je precies wilt. Want over alles praten zal je niet lukken.' Deelnemen aan het debat vergt veel voorbereiding en samenwerking, dus het is belangrijk van te voren uit te maken hoe je wilt bijdragen. 'Als je een helder beeld hebt van je boodschap, kan het heel leuk en bevredigend zijn als je ook mensen buiten je eigen kringen spreekt.'

Tames is van mening dat het NIOD een actieve rol moet blijven spelen in het publieke debat. Het instituut heeft volgens haar een dubbelfunctie: een academische en maatschappelijke. 'Het is nooit genoeg om het als academici onderling met elkaar eens te zijn, en dan in lastige taal te bespreken hoe complex alles is.' Als vanuit de samenleving om kennis en oordelen gevraagd wordt, moet het NIOD daar wel op reageren. 'Dit is een ingewikkeld spanningsveld: het nadenken over onderwerpen die complex en ambivalent zijn en tegelijkertijd omgaan met mensen die onderwerpen beter willen begrijpen zonder daar een academische carrière van te maken. Het publiek wil de krant lezen of de radio beluisteren en dan toch de wereld beter begrijpen.' Een bepaalde periode leren bekijken als liminaal is volgens Tames hier ook een onderdeel van: het concept helpt ook mensen buiten de academie de wereld beter of anders te duiden.

Media-optredens en opiniecolums zijn echter niet alles. Tames be-

nadrukt dat het bescheidener werk van historici binnen en buiten de academie ook nut heeft. 'Niet alleen de kijkcijfers en de hits, maar ook het nederige werk is belangrijk.' Glimlachend vertelt ze over de voldoening die ze haalt uit een gesprek met een PVV-stemmende buurvrouw. 'Dan vraag ik mij juist door mijn achtergrond af: wat zou er in haar hoofd gebeuren? Ik probeer dan tijdens het gesprek dingen in de context te plaatsen, zodat ze zelf ook een beter beeld krijgt van wat bepaalde ervaringen in haar hebben opgeroepen. Door rustig en geïnteresseerd met mensen te spreken over hoe zij denken dat de wereld in elkaar zit, kan er aan beide zijden al veel inzicht ontstaan.' Deze voorliefde voor het bescheiden werk laat zich ook zien in Tames' vakinhoudelijke belangstelling: 'de interesse in het individu. Niet denken "die is fout" en "die is goed", maar juist "wie is dit?" en "waarom spreekt of denkt hij of zij op deze manier?"

Het belang van dit 'nederige' werk en de interesse in het individu is goed te zien in haar interviewervaringen tijdens het onderzoek naar kinderen van NSB'ers. Voor haar boek *Besmette Jeugd* vormden interviews een belangrijke bron. Ook hier ging het om begrijpen in plaats van oordelen met een binair schema in de hand. Tames legt uit hoe lastig en tegelijkertijd relevant het is om recht te doen aan de ervaringen van een individu. Je moet duidelijk maken dat je écht wilt weten wat iemand heeft doorgemaakt en wat dit voor hem of haar betekent. Als je geen genoeg neemt met wat je al in je hoofd hebt en wat de ander als vaststaand verhaal wil vertellen, ontstaan de leukste gesprekken, waarin je samen meer inzicht kunt krijgen in wat er is gebeurd.

TRANSNATIONAAL VERZET

Naast haar missie om liminaliteit aan de (wetenschappelijke) man te brengen en het 'nederige' publieke werk is Tames samen met professor Robert Gildea (Oxford) de drijvende kracht in het onderzoeksproject *Transnational Resistance in Europe, 1936-1948*. Dit project verbindt een groot aantal onderzoekers verspreid over heel Europa die zich bezighouden met verzet tegen fascisme. Het project, waarvan de onderzoeksresultaten gepubliceerd worden in 2019, is in elke zin van het woord transnationaal. Het gaat niet over vergelijkingen tussen landen, omdat dat op onbeantwoorbare vragen stuit als 'hoe vergelijk je in vredesnaam Nederland met Italië?' De onderzoekers richten zich op de verzetslieden die tijdens de lange Tweede Wereldoorlog (1936-1948) over nationale grenzen heen actief waren. 'Mensen die uit hun thuisgebied weggingen en betrokken waren in verzet tegen nazisme en fascisme waar dan ook in Europa.' Het gaat om bijvoorbeeld mensen die in de jaren dertig in de Spaanse Burgeroorlog vochten, vervolgens in Franse interneringskampen belandden en daaruit ontsnapten om deel te nemen aan het Italiaanse verzet. 'Je vraagt je soms af: hoe doen mensen dat?

Sommigen eindigden bijvoorbeeld in een partizanenstrijd in Oost-Europa.' Bij het onderzoeksproject proberen ze routes in kaart brengen van mensen die al vanaf de jaren dertig in verschillende Europese landen bij verzet en strijd betrokken waren. 'Binnen dit onderzoek willen we meer inzicht bieden wat deze transnationale ervaring deed met mensen. Dit doen we tegen de achtergrond van het naoorlogse, vaak nationaal geordende verhaal over verzet. Deze transnationale ervaringen staan daar ogenschijnlijk haaks op.'

De transnationale aanpak zorgt wel voor de nodige uitdagingen. 'Wat dat betreft is dit hele project een experiment, want alle betrokkenen moeten ook transnationaal werken. We krijgen met begripsverwarring en allemaal taalproblemen te maken.' Tames vertelt bijvoorbeeld over een miscommunicatie tussen de West- en Oost-Europese wetenschappers: 'In één van de werkgroepen spraken de westerse onderzoekers van een "nieuw perspectief." Voor de Oost-Europese onderzoekers bleek dat associaties op te roepen met revisionisme en zelfs Holocaustontkenning.' Zo ziet Tames dat ook zij, ondanks haar afkeer van het hokjesdenken, net als iedereen gevormd is door nationale (historiografische) tradities. De Oost-Europese collega's hebben bijvoorbeeld een communistische erfenis, die hun historisch kader sterk beïnvloedt. 'Zo betekent "1945" in Oost-Europa iets anders dan in West-Europa en kun je het dus niet probleemloos over "bevrijding" hebben.'

TIPS VOOR TOEKOMSTIGE HISTORICI

Tames' advies voor jonge of aanstaande historici is net zo tegendraads en anti-hokjesdenken als haar academische carrière. 'Het goede nieuws is dat zo ongeveer alles kan, het slechte nieuws is: wat ga je er dan mee doen?' Aan talentvolle studenten die het leuk vinden om onderzoek te doen geeft Tames vaak het advies: 'Staar je niet blind op de universiteit. Niets ten nadele van de universiteit, het is een geweldige plek, maar er zijn nog zoveel andere plekken.' Ze adviseert om verder te kijken dan bepaalde banen of functies. 'Zet eens op een rijtje wat je leuk vond tijdens je studie, waar je echt blij van werd. Kijk van daaruit wat voor soort werkomgeving daarbij past en dan wat voor banen.' Tames erkent dat het natuurlijk ook niet makkelijk is om echt inzicht te krijgen in wat je nu echt leuk vindt of waar je goed in bent. Maar ze stelt dat door het serieus te proberen, studenten vaak werkomgevingen bedenken waar ze aanvankelijk niet aan hadden gedacht.

Bij Tames resulteerde deze introspectieve exercitie in een baan buiten de academie. Vlak na haar studie werkte ze bij het commerciële sociaaleconomische onderzoeksbureau Nyfer: Forum for Economic Research. 'Wat daar heel leuk was, was dat het er heel erg interdisciplinair was. Of je nu natuurkunde, econometrie, geschiedenis, rechten of politicologie had gestudeerd.' Ze benadrukt dat dit soort instituten waar beleidsonderzoek wordt gedaan nog steeds openstaan voor historici en dat we hier (net als zij deed)

veel kunnen bijdragen en leren. Door te adviseren om abstracter na te denken over wat je wilt, probeert ze studenten alternatieven te bieden in plaats van een concreet, vooropgezet carrièreplan. Het gaat niet om welke functie je wilt bereiken, maar om wat voor soort werk je wilt doen. Hoe wil je het leven vormgeven en welke elementen horen daarbij? Tames concludeert dat dit eigenlijk een doorgaand proces zou moeten zijn, 'dat je je ook tijdens je werkende leven afvraagt, ben ik nu de dingen aan het doen die ik wil doen?'

KINABAST TEGEN DE KOORTS

Interview met promovendus Wouter Klein

Joël van der Moore

Geneeskrachtige planten en kruiden worden sinds mensenheugenis gebruikt tegen ziekte. Daar waar de kennis en beschikbaarheid van geneeskrachtige natuurlijke producten vóór de vroegmoderne tijd vaak lokaal van aard waren, kwam in de vroegmoderne tijd door de opkomende handel een groot aantal nieuwe exotische producten op de Europese markt terecht, waaronder grondstoffen voor nieuwe geneesmiddelen. Het proefschrift van Wouter Klein over deze nieuwe exotische grondstoffen voor geneesmiddelen in de vroegmoderne tijd (ca. 1650-1800) is bijna af.

Na zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Leiden kwam Wouter Klein per toeval terecht bij het onderzoeksproject 'Time Capsule' van de Universiteit Utrecht. Een oude studievriend van Klein zocht iemand om mee te brainstormen over het project en dit zou uiteindelijk uitmonden in het projectvoorstel voor 'Time Capsule' waar ze beiden aan meeschreven. Het project, dat nu op zijn einde loopt, richtte zich op vragen die betrekking hebben op de geschiedenis van de farmacie en stond onder leiding van prof. dr. Toine Pieters. Eén van de projectdoelen was om door middel van digitale technologie een eenvoudig te gebruiken site te bouwen waarin de trajecten (handel, geneeskunde en samenleving) van grondstoffen voor geneesmiddelen, ofwel *materia medica* in de vroegmoderne tijd op een toegankelijke manier inzichtelijk worden gemaakt en zo te onderzoeken zijn.

'Alle geneesmiddelen in de vroegmoderne tijd werden gemaakt van natuurlijke grondstoffen als zaden, wortels en andere plantendelen, maar ook van dierlijke vetten en minerale grondstoffen, die bijvoorbeeld gekookt, vermalen en gedestilleerd werden en vervolgens tot geneesmiddelen werden verwerkt.' Europese grondstoffen zijn gemakkelijk te verkrijgen, maar in de vroegmoderne tijd doen ook meer exotische grondstoffen hun intrede op de Europese markt voor *materia medica*. Het streven van het onderzoek was om de gehele handelsketen van *materia medica* in de vroegmoderne tijd te reconstrueren. Van de kennisuitwisseling tussen Europeanen en de lokale inwoners van de gebieden waar de grondstoffen vandaan kwamen, tot de manier waarop nieuwe exotische grondstoffen zich in de Europese markt wurmden en de medische debatten die hierover ontstonden: op ieder punt in de handelsketen zijn interessante commerciële, culturele en wetenschappelijke aspecten te herkennen, die maken dat het product een succes werd, of juist niet.

Drie belangrijke voorbeelden van nieuwe *materia medica* in de

vroegmoderne tijd zijn opium, rabarberwortel en kinabast. 'Ik denk dat elke arts in de vroegmoderne tijd zou toegeven dat je niet kan werken zonder opium, zolang er nog geen andere anesthesische middelen bestonden.' Rabarberwortel was een belangrijk buikzuiverend middel in de vroegmoderne tijd. In het proefschrift van Klein speelt met name kinabast een belangrijke rol. Kinabast is een grondstof die kinine bevat, dat helpt tegen de koortsen die later als malaria zijn geïdentificeerd.

Meerdere bronproblemen kwamen naar voren tijdens het onderzoek van Klein. 'Het vervelende met geneesmiddelen in de vroegmoderne tijd is dat wat je vindt erg fragmentarisch is.' Ten tweede zijn termen als kinine of malaria geen achttiende-eeuwse begrippen en deze zaken worden in contemporaine bronnen bijvoorbeeld aangeduid als koortsbast tegen derdedaagse koorts. Ten derde verwachtte Klein aanvankelijk in bepaalde digitale collecties, zoals de geleerdenbrieven van het Huygens Instituut voor Nederlandse

Wouter Klein

Geschiedenis, veel te kunnen vinden over geneesmiddelen, maar hoewel deze bronnen voor de medische (en reeds beter onderzochte) kant van het verhaal bruikbare resultaten opleverden, waren ze voor een onderzoek naar de commerciële kant minder bruikbaar. Deze hindernissen maakten dat het bijeenbrengen van een bronnencorpus, op basis waarvan iets steekhoudends gezegd kon worden, aanzienlijk werd bemoeilijkt.

Een belangrijke oplossing voor dit bronnenprobleem lag uiteindelijk in Delpher. Hoewel Klein aanvankelijk niet verwachtte hierin veel te vinden, bleek de digitale krantencollectie een schat aan bronmateriaal te bevatten waarmee over een langere periode wat gezegd kon worden over bepaalde geneesmiddelen. Het vaste medische stramien van het gaan naar een arts, het krijgen van een recept, het gaan naar een apotheker en het krijgen van een geneesmiddel, was reeds in de vroegmoderne tijd de normale gang van zaken. Maar buiten deze officiële kanalen om bestond er ook een grote markt in 'geheimmiddelen': geneesmiddelen die door een lokale producent op basis van een geheime receptuur werden geproduceerd, bijvoorbeeld tegen koorts. Klein heeft Delpher doorzocht met taalvarianten voor 'koorts' en vond uiteindelijk duizenden advertenties voor dit soort geheimmiddelen, waar bijvoorbeeld mogelijk kinabast in zat. Andere advertenties die in Delpher boven kwamen drijven, waren advertenties voor veilingen in 'drogerijen', wat vaak geneesmiddelen betrof. Ook hiervan zijn duizenden advertenties te vinden. Daarnaast vond Klein archieven van deze veilingen in het Stadsarchief Amsterdam.

Het onderzoek van Klein is deels diachroon en onderzoekt de geneesmiddelenmarkt over een langere periode, maar wanneer de gevonden data in een bepaalde korte periode doen vermoeden dat er iets merkwaardigs aan de hand was, gaat het onderzoek verder de diepte in, om zo inzicht te krijgen in de reden voor de opvallende data. Zo nam bijvoorbeeld in een bepaald jaar het aantal advertenties voor koortswerende middelen enorm toe. Het bleek dat in dat jaar een enorme koortsepidemie plaatsvond. Het schaarse geschreven bronmateriaal, zoals bijvoorbeeld van Boerhaave, laat niet zien hoe groot de koortsepidemie was, maar gaat vaak vooral in op het ziektebeeld. Dit is zinvol voor het onderzoeken van de medische aspecten van deze epidemie, maar minder voor de meer vanuit commerciële invalshoek gestelde vragen van Klein. De door hem in Delpher gevonden data geven dus in het bijzonder inzicht in de omvang van deze epidemie, die groter bleek dan voorheen gedacht werd.

Het project Time Capsule loopt op zijn einde en ook het manuscript van Kleins proefschrift is inmiddels ingeleverd. Mocht u na dit interview geïnteresseerd zijn geraakt in de geschiedenis van historische materia medica, dan kunt u de databases die binnen het project zijn geïntegreerd vinden en doorzoeken op de website www.timecapsule.nu.

RECENSIES

TUSSEN PLECHTIG
NATIONALISME EN ORDINAIR
FEESTGEDRUIS: POPULAIR
NATIONALISME IN AMSTERDAM

Anne Petterson, *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*, Prometheus Amsterdam, 2017; ISBN 978 90 351 4374 6; paperback; 363 pagina's; €31,98.

In haar dissertatie *Eigenwijs vaderland. Populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam* legt Anne Petterson (1987) het populair nationalisme in de tweede helft van de negentiende eeuw onder de loep. Centraal staan de vragen hoe en in hoeverre de 'gewone' Amsterdammers in deze periode de natie vormgaven en hoe zij deze beleefden binnen de stedelijke ruimte. Daarmee sluit Petterson aan bij het immer populaire onderzoeksthema nationalisme, maar weet ze zich succesvol te onderscheiden door een nieuwe stem - namelijk die van het volk - aan dit discours toe te voegen.

Pettersons *history from below*-benadering zelf is geenszins nieuw. Sinds de jaren zeventig pogen historici al de gesmoorde stemmen uit het verleden hun stemgeluid terug te geven. Het proces van Nederlandse natievorming was echter vooralsnog enkel vanuit het perspectief van de elite en de tegenhangers van het nationalisme (voornamelijk socialisten)

bestudeerd. Pettersons studie is dus zeer welkom, maar kent door de *history from below*-benadering tegelijkertijd een aantal valkuilen. Allereerst is het betwistbaar wie er onder het vage paraplu-begrip 'gewone Amsterdammer' valt. Petterson heeft het over 'de lagere klassen', maar blijft haar lezer verder een duidelijke definitie verschuldigd. Een tweede probleem ligt bij het beperkte bronmateriaal dat de lagere klassen hebben achtergelaten, maar daar redt Petterson zich als bekwaam historica met een sterk uithoudingsvermogen goed uit. Vooral door *close reading* van negentiende-eeuwse kranten weet zij een schat aan nieuwe informatie bloot te leggen. Haar bronnen geeft ze kundig duiding en betekenis middels de *thick description*-methode, waarbij ze bepaalde gedragingen, situaties en omstandigheden binnen een bredere maatschappelijke context plaatst.

In *Eigenzinnig Vaderland* ontwart Petterson het populair nationalisme van de Amsterdammers aan de hand van vijf thematische hoofdstukken. Subtiel schetst zij een ontwikkeling van een door de elite opgelegd nationalisme naar een eigengereid nationalistisch volksvertoog. Uit het eerste hoofdstuk, waarin standbeelden centraal staan, blijkt dat de initiatieven van de hogere klassen niet altijd vruchten afwierpen. De standbeelden van onder andere Rembrandt en

Thorbecke werden óf genegeerd óf hun educatieve boodschap werd verkeerd begrepen. Bij de volksliederen van hoofdstuk twee ging het al minder stroef. Hoewel het *Wien Neêrlands bloed* en het *Wilhelmus* tot ongenoegen van de elite dikwijls fout en vals werden gezongen, kregen zij wel een plek in het collectieve volksrepertoire en werd daarmee de emotionele gemeenschapsbeleving bevorderd. In de hoofdstukken drie en vier worden de eigen initiatieven van de gewone Amsterdammers geïntroduceerd aan de hand van acties voor het Huis van Oranje en de Boeren in Zuid-Afrika. Door de beschrijving van lokale initiatieven als het versieren van de eigen straten bij optochten van de Oranjes en geldinzamelingsacties voor de lijdende Boeren toont Petterson haarfijn aan dat zowel de Oranjes als de Boeren op onvoorwaardelijke steun en betrokkenheid van de Amsterdammers konden rekenen. Misschien wel het opvallendst en meest vernieuwend is het laatste hoofdstuk waar de commercialisering van de nationale cultuur aan bod komt. Vanaf het einde van de negentiende eeuw maakten bezoekers in het panopticum kennis met karakteristieke gebieden van Nederland als de Zaanstreek en konden zij wassenbeelden van leden van het koningshuis haast aanraken. Daarnaast zorgden producten als portretjes van de Oranjes en Kruger ervoor dat de

natie figuurlijk de Amsterdamse huiskamers binnentrad. Met de opkomst van de consumptiemaatschappij werd zo de omgang met de natie minder plechtig en verheven.

Met een vlotte pen, tal van luisterrijke voorbeelden en een goede opbouw leidt Petterson haar lezers uiteindelijk naar de onomstotelijke conclusie dat de volkse Amsterdammers aan het einde van de negentiende eeuw zélf vat kregen op het nationalisme. De nationalistische uitlatingen waren wel vaak een middel tot een ander doel. Dat kon het maken van winst, het verbeteren van het imago van de eigen buurt of simpelweg vermaak zijn. De grens tussen nationalistische uitlatingen en ordinair feestvieren of handeldrijven bleek stevast flinterdun. Dat maakt het beantwoorden van de centrale vraag naar de vormgeving en beleving van het populaire nationalisme ook voor Petterson lastig. Tegelijkertijd is dat juist de kracht van haar dissertatie. Door het ontbreken van een eenduidig antwoord op haar kernvraag kan zij het eigenzinnige karakter dat het 'eigenwijs [...] maar niet minder vaderlands' volkje Amsterdammers aan het nationalisme gaf benadrukken. Daarmee toont ze bovenal dat niemand het alleenrecht op de natievorming had, maar dat zowel elite als volk een aandeel had in de wording van de Nederlandse natie.

Marion Anker volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interesse ligt bij (Nederlandse) sociaal-culturele geschiedenis van de moderne tijd.

DE IMPACT VAN KOLONIALISME HEROVERWOGEN

Ann Laura Stoler, Duress. *Imperial durabilities in our times*, Duke University Press, 2016; ISBN 9780822362678; paperback; 436 pagina's; €28,95.

Met de opkomst van postkoloniale studies in de jaren tachtig en negentig is duidelijk geworden dat de erfenissen van een politiek-economisch en cultureel koloniaal systeem nog steeds overal aanwezig zijn, ondanks de golf van dekolonisatie die plaatsvond na de Tweede Wereldoorlog. De debatten omtrent koloniaal verleden en postkoloniale erfenis hebben bibliotheken vol literatuur opgeleverd. Maar zijn de veelgebruikte theorieën, termen en ideeën ondertussen niet achterhaald? Indien ja: op welke wijze kunnen we dan vernieuwend onderzoek doen naar deze geschiedenissen? In haar recente werk stelt Stoler dat het nodig is om 'op een nieuwe manier te denken', een idee ontleend aan Michel Foucault (*penser autrement*), over termen, concep-

ten en ideeën binnen de bestudering van koloniale en postkoloniale geschiedenissen. Haar doel hiermee is niet zozeer bestaand onderzoek te ontcrachten, maar om daarop te reflecteren om zodoende tot een beter begrip te komen van de beperkingen die eerder onderzoek met zich meebracht.

Duress is het resultaat van jarenlang historisch en antropologisch onderzoek naar koloniale en postkoloniale geschiedenissen. In tien hoofdstukken neemt Stoler de lezer mee van meer theoretische stukken over (post)koloniale theorievorming tot en met analyses van het gebruik van het woord 'kolonialisme'. Ook omschrijft en beschrijft ze het Israëlisch-Palestijns conflict en analyseert ze de Verlichting in relatie tot kolonialisme als een niet-rationale vorm van bestuur. Het werk kan hiermee als een vervolg worden gezien op de eerder verschenen bundel van haar hand getiteld: *Imperial Debris: Reflections on Ruins and Ruination* (Durham 2013), waarin een vergelijkbare vraag werd gesteld in een samenwerking met meerdere onderzoekers. Maar Duress is zeker ook een synthese van Stolars veel eerder verschenen werken over onder meer koloniale archiefvorming en huwelijkspolitiek en intimiteit bij kolonisatoren.

Het werk is dus een verzameling van losse thema's die elk een vorm van het hierboven beschreven *penser autrement* met zich

meedragen. Het meest interessant is het hoofdstuk over hoe nagedacht kan worden in termen van kolonialisme wanneer het Israëliësch-Palestijns conflict wordt omschreven. Stoler vraagt zich af waarom deze termen niet gebruikt worden terwijl juist postkoloniale studies hun oorsprong vinden in het conflict. De beroemde literatuurwetenschapper Edward Said was Palestijns en zijn werken hebben volgens velen het fundament gelegd voor de ontwikkeling van postkoloniale studies. Stoler komt niet zozeer tot een conclusie, maar neemt de lezer mee op een tocht door de geschiedenis van en het onderzoek naar het conflict om de machtsstructuren rondom de bestudering van de situatie te ontwaren.

Een andere interessante analyse die Stoler geeft, komt voort uit haar onderzoek naar racistische visies bij rechtse partijen in Frankrijk. In de jaren negentig voerde Stoler etnografisch onderzoek uit in Zuid-Frankrijk bij lokale afdelingen van het *Front National* (FN). Door mee te lopen met deze afdelingen trachtte ze het gebruik van racistische visies in Frankrijk beter te begrijpen. Niet alleen door ze op dat moment bij de partij te herkennen en analyseren, maar ook door ze in een bredere historische context te plaatsen. Haar conclusie: racistische visies zijn verschoven van een *faux pas* naar een bijna normaal onderdeel

van politieke partijen in Frankrijk. Volgens Stoler is dit niet zozeer een erfenis van het FN, maar van een langere ontwikkeling in een Frankrijk na de onafhankelijkheid van haar koloniën.

Stolers werk is geen lichte kost en vraagt op sommigen vlakken veel voorkennis van de lezer. Niet alleen de inhoud van haar werk maakt het boek een uitdaging om doorheen te gaan, maar ook haar woordkeuze is vaak omslachtig met het gebruik van veel bijzinnen; dit maakt het lezen van haar boek taai en bij velen zeer vermoeiend. Onderzoekers met een interesse voor de toepassing van de methode van genealogie zullen echter op hun wenken bediend worden en zullen ongetwijfeld nog meer lagen ontdekken in haar onderzoek. Ook de filosofisch onderlegde lezer zal beter begrijpen welke schillen Stoler van het kolonialisme probeert te ontwaren. Los hiervan biedt Duress een interessante visie op het onderzoek naar (post)koloniale geschiedenissen en geeft het inzicht in hoe huidige maatschappelijke problematiek begrepen kan worden door deze geschiedenissen te ontleden. Het werk blijft echter een verzameling losse onderzoeken en vormt hiermee eerder een schets van de ideeën van de schrijver dan een coherent verhaal.

Robert Boemen volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam

en is geïnteresseerd in moderne Nederlandse koloniale en postkoloniale geschiedenis en postkoloniale erfenissen in Europa.

HET SUCCES VAN FRANSE FASCISTISCHE IDEEËN

Daniël Knegt, *Fascism, liberalism and Europeanism in the political thought of Bertrand de Jouvenel and Alfred Fabre-Luce*, Amsterdam University Press, 2017; ISBN: 9789462983335; hardcover; 286 pagina's; € 105,00.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het fascisme lange tijd weggezet als een anti-intellectuele en cultuurloze ideologie, die in strijd was met westerse liberale waarden. Vanaf de jaren zeventig kwam een andere benadering op: het fascisme zou alleen begrepen kunnen worden door het serieus te nemen als cultureel en intellectueel fenomeen. Het boek van Daniël Knegt, een bewerkte versie van zijn proefschrift uit 2015, staat in deze traditie. De auteur onderzoekt de verbanden tussen het fascisme en verschillende andere ideologische stromingen aan de hand van de werken van de twee vooraanstaande Franse semifascistische auteurs Bertrand de Jouvenel (1903-1987) en Alfred Fabre-Luce (1899-1983). Zo probeert Knegt meer inzicht te geven in ideologi-

sche transformatie van extreem-rechts in Frankrijk in de periode 1930-1954. Hierbij kiest hij er bewust voor om geen vastomlijnde definitie te geven van 'fascisme', opdat de eigen invulling die zijn twee protagonisten aan dit begrip geven centraal komt te staan.

De Jouvenel en Fabre-Luce werden beiden geboren in welgestelde aristocratische families. Al vroeg in het interbellum vonden zij hun roeping als politiek geëngageerde schrijvers van journalistieke artikelen en boeken. Zij waren onderdeel van een nieuwe politieke generatie, die - gevormd door de Eerste Wereldoorlog - vanaf de jaren 1920 naar politieke hervormingen streefde. In het politieke denken van deze twee hoofdpersonen tot aan de Tweede Wereldoorlog is een aantal overeenkomstige elementen aan te wijzen. Zij uitten allebei fundamentele kritiek op het politieke bestel van de Franse Republiek. De Jouvenel en Fabre-Luce waren geen democraten. De neergang van Frankrijk die zij op politiek, cultureel en sociaal niveau signaleerden, ging gepaard met de neergang van de Franse aristocratie. Hun remedie was dan ook het creëren van een aristocratische elite die zich niet liet leiden door de domme volksmassa's. Deze denkbeelden onderbouwden zij met biologische, racistische en antisemitische (Fabre-Luce in sterkere mate dan De Jouvenel)

argumenten. Het is niet verrassend dat beide Fransmannen bewondering hadden voor Mussolini en Hitler. Zij verklaarden zichzelf echter niet onomwonden fascist. In de eerste plaats wilden zij de bruikbare elementen van het fascisme overnemen en implementeren in de Franse politiek en maatschappij. De nederlaag van Frankrijk in 1940 bejubelden zij als een kans om af te rekenen met de politieke invloed van democraten, joden en communisten. De nieuwe machthebbers moesten een geleide economie opbouwen en militaire integratie van continentaal West-Europa bevorderen. Zo zouden West-Europese landen bijvoorbeeld gezamenlijk de koloniën in Noord-Afrika moeten exploiteren.

Na de oorlog vervolgden De Jouvenel en Fabre-Luce hun succesvolle carrières als auteurs, ondanks aanvankelijke weerstand. Fabre-Luce schrapte de pro-Duitse en expliciet antisemitische passages uit de boeken die hij tijdens de oorlog had gepubliceerd en deed alsof zij nooit bestaan hadden. De Jouvenel had tijdens de oorlog zijn toevlucht gezocht in Zwitserland, waar hij zichzelf opnieuw uitvond als afstandelijke, politiek-economische wetenschapper. Zwitserland was voor hem de ideale plaats om internationale contacten aan te knopen met andere wetenschappers in ballingschap. Daar vond hij aansluiting bij neoliberale denkers zoals

Friedrich Hayek, wiens aandacht hij trok met zijn vuistdikke studie *Du Pouvoir* (1945) over de gevaren van staatsmacht.

Knegt slaagt er uitstekend in de destructieve resultaten van intellectueel-elitaire arrogantie te tonen. De grote ironie is namelijk dat beide Franse auteurs zich na de oorlog onbegrepen slachtoffers van de wraakzucht van Gaullisten en verzetsmensen voelden. Dit terwijl zij met hun geschriften aanvankelijk bijdroegen aan de ondermijning van de Franse Republiek en zij zelf deel uitmaakten van een moreel falende elite.

Knegt wil laten zien dat het einde van de Tweede Wereldoorlog in Frankrijk niet in een scherpe ideologische breuk met het fascisme resulteerde. Weliswaar noemde niemand zichzelf meer een fascist, maar voormalige (semi) fascistische denkers vonden aansluiting bij andere ideologische tradities, met medeneming van elementen uit hun fascistische denkbeelden. Fabre-Luce behield bijvoorbeeld het ideaal van de versterking van een Europese identiteit en De Jouvenel bleef antidemocratisch en hield vast aan zijn biologische argumenten voor de bevordering van de vrije markt. Knegt maakt de verstandige keuze de twee Fransen niet te classificeren als al dan niet fascistisch, om zo voorbij de dichotomie van 'wel of niet' tot een genuanceerd en gedetailleerd beeld van de ontwik-

keling van hun ideeën te komen. Zo is de auteur in staat op subtiële wijze de denkbelden van de twee Franse intellectuelen met elkaar te verweven en het milieu waarin zij handelden te reconstrueren. Hierbij verwacht Knecht wel een grote oplettendheid van de lezer, aangezien soms halverwege een alinea wordt overgestapt van aandacht voor Fabre-Luce naar De Jouvenel en omgekeerd. Knecht heeft een uitstekend en toegankelijk boek geschreven, dat uitnodigt tot verdere discussie over de relatie tussen fascisme en andere ideologische stromingen.

Boris van Haastrecht volgt de onderzoeksmaster Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en is redacteur bij Skript.

EEN HAP FRANSE IDENTITEIT

Lauren Janes, *Colonial Food in Interwar Paris. The Taste of Empire*, Bloomsbury, 2017; ISBN 978-1-4725-9282-8; paperback; 220 pagina's; €29,95.

Eten is niet enkel het voeden van je lichaam, het is gedrenkt in culturele betekenis. In deze tijd van globalisering, waarin onderwerpen als nationale identiteit en traditie onder de loop worden genomen, mag de bestudering van eten niet ontbreken. *Colonial Food*

in Interwar Paris van historica Lauren Janes is in dit kader uitermate relevant. Janes bespreekt de relatie van interbellum Frankrijk tot het eten uit haar koloniën. Ze legt de nadruk op de eetcultuur, waarbij ze kijkt naar de betekenis van het tot je nemen van eten: elke hap draagt bij aan het construeren van culinaire identiteit.

Colonial Food in Interwar Paris bespreekt de periode tussen 1914 en de jaren 1930 met een nadruk op de gastronomische hoofdstad Parijs. Deze periode is essentieel voor de relatie tussen Frankrijk en het koloniale eten: de eigen landbouw was in de Eerste Wereldoorlog verstoord waardoor voedseltekorten waren ontstaan. Janes kadert haar onderwerp duidelijk in, zij wil door middel van de integratie van koloniaal eten proberen te begrijpen in hoeverre de Fransen koloniale cultuur assimileerden. Ze merkt hierbij op dat deze overzeese gemeenschappen nauwelijks impact hadden op hoe de Fransen het nieuwe voedsel benaderden.

Janes bespreekt in elk van de vijf hoofdstukken een ander element en werkt zo toe naar haar conclusie. *Departi colonial* (de koloniale lobby) heeft een belangrijke plaats in het onderzoek, omdat deze lobby veel invloed had op de centrale rol van voedselimport naar de metropool. Door banketten te analyseren, georganiseerd door de wetenschappelijke *Société d'acclimatation*, kunnen

we als lezer zien hoe in deze relatief korte tijd de houding tot de koloniale producten veranderde. Janes focust vervolgens op de promotie van Indochinese rijst en de argwanende reacties hierop van de brood-etende Fransen.

De ontwikkeling van de nieuwe koloniale keuken ging stroef: slechts enkele gerechten werden succesvol geïntegreerd in de Franse keuken, met name exotische fruitsoorten en currypoeiers. Gerechten waarin dergelijke ingrediënten verwerkt waren, werden genoemd naar hun exotische plaatsen van herkomst, bijvoorbeeld 'à la créole' en 'à l'indienne'. Deze herkomst klopte echter niet altijd en voldeed meer aan een algemeen exotisme. Janes onderstreept dat er huiverig gebruik werd gemaakt van de nieuwe producten en hoewel er voorzichtige nieuwsgierigheid was, werd er veralgemeniseerd gekeken naar het koloniaal gebied: voor de gemiddelde Fransman was het niet duidelijk dat er verschillen zaten tussen de overzeese culturen en landen. De eetcultuur van 'de ander' riep onder het Franse volk ideeën op van kannibalisme en walging. De vage verwijzingen naar overzees gebied lijken dan ook een veilige manier om de nieuwe producten toch een plaats te geven.

Diverse koloniale besturen wilden de vage of incorrecte beelden tegengaan met hun presentaties tijdens de Koloniale

Tentoonstelling van Parijs in 1931. Dit is het onderwerp van Janes' afsluitende hoofdstuk. De tentoonstelling ging om de beleving, waarbij de bezoeker dus niet alleen een visuele ervaring kreeg, maar een multi-sensorische. Daarbij waren eten en drinken een belangrijk onderdeel. Hoewel de koloniale lobby de intentie had om eetbare producten van overzees gebied in Frankrijk aan de man te brengen, blijkt de Franse identiteit rondom eetcultuur te sterk om echt ruimte vrij te maken voor een diversiteit aan koloniaal eten.

Colonial Food in Interwar Paris sluit aan op werk en benaderingen van cultuur- en culinaire historici zoals Kyla Wazana Tompkins' *Racial Indigestion: Eating bodies in the 19th Century* uit 2012, en Priscilla Parkhurst Fergusons *Accounting for Taste: The Triumph of French Cuisine* uit 2004. Deze drie werken hebben gemeen dat ze de nadruk leggen op eetcultuur waarbij nationale identiteit centraal staat. *Colonial Food in Interwar Paris* focust in tegenstelling tot de andere twee boeken op een relatief korte periode, wat voor een geconcentreerde analyse zorgt.

Janes kiest voor een relevant onderwerp waarin ze zich objectief weet op te stellen. Kundig stipt ze evidente onderwerpen uit postkoloniale hoek aan zonder af te dwalen van haar onderzoek. De vijf hoofdstukken zijn een soort

blokken die elk een ander element belichten, maar toch een duidelijke verbinding hebben. Bovendien geeft de diversiteit aan elementen en bronnen gewicht aan het geheel. De academische inhoud vult Janes aan met een aantal elegante tekstuele illustraties en een paar sterke referenties aan de recente geschiedenis, onder meer naar de 'halal vlees-discussie' die in 2012 een dominant onderdeel uitmaakte van de Franse presidentiële campagne. Haar missie om via het bestuderen van eten ook inzicht te krijgen in een algemene culturele houding is interessant en smaakt naar meer.

Meer over de relatie van eten tot nationale identiteit, en meer over de relatie tussen andere metropolen en hun koloniën op het gebied van eten.

Maroesjka Verhagen studeerde in 2013 af aan de Gerrit Rietveld Academie en rondt deze zomer haar Bachelor Geschiedenis af aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interesse en ambitie liggen op het gebied van de culinaire geschiedenis.

ABSTRACTS

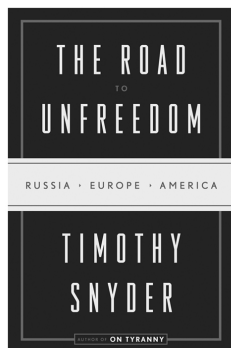
Veel valse hoop
De jodenvervolging in
Nederland, 1940-1945
Katja Happe

Veel valse hoop van de Duitse historicus Katja Happe vertelt de geschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Happe doet dat niet alleen vanuit Nederlands oogpunt, maar plaatst die geschiedenis in internationaal perspectief. Ze besteedt aandacht aan specifieke maatregelen van de nazitop in Berlijn voor Nederland, behandelt uitvoerig de berichtgeving van Otto Bene, de vertegenwoordiger van het Duitse naziregime in Nederland, aan zijn regering en beschrijft de op Nederland gerichte acties van internationale Joodse hulporganisaties.

Versijnt april 2018

Verkrijgbaar bij Athenaeum Boekhandel
Spui 14-16 | Amsterdam | Athenaeum.nl

The Road To Unfreedom
Russia | Europe | America
Timothy Snyder

With the end of the Cold War, the victory of liberal democracy seemed final. Observers declared the end of history, confident in a peaceful, globalized future. This faith was misplaced.

Authoritarianism returned to Russia, as Putin found fascist ideas that could be used to justify rule by the wealthy. In the 2010s, it has spread from east to west, aided by Russian warfare in Ukraine and cyberwar in Europe and the United States.

From the author of *On Tyranny* comes a stunning new chronicle of the rise of authoritarianism from Russia to Europe and America.

Versijnt april 2018

Myriam Berrich, **Manumissie in koloniaal Suriname**

Manumission, setting enslaved free, was not a rare phenomenon in Surinam. Between 1832 and 1863 several slaves became free. There were various reasons to give freedom to a slave: manumission could be given as a reward to loyal servants, but also to concubines with their children, or slaves that bought themselves freedom. However, this article adds two more groups which aren't listed yet by authors but seem to be of added value. In the end, manumission was always a decision of the slaveholder although there was a new regulation introduced in 1832, which gave the government more power concerning manumissions.

Manon Schouten, **The greater cause**

The postwar anti-colonial resistance that paved the way to the independence of many African colonies did not appear out of nowhere. Resistance groups could build upon the work of action groups that emerged in the early twentieth century out of discontent with the European colonial governments. André Matswa organized such an action group in French Moyen Congo during the interwar period, dubbed the *Société Amicale*. Post mortem, Matswa became a Messiah for the people of Moyen Congo, but he was already an important and influential figure in the 1920's and 1930's. In 1929 Matswa, who operated from Paris, sent two delegates from the *Société* to Moyen Congo to collect money to further the aims of his organization. Surprisingly, large sums of money were collected, but the French colonial authorities never cared to discover why. To understand how Matswa's *Société* could convince the people of Moyen Congo, the documentation of Swedish missionaries has, perhaps unexpectedly, proven to be extraordinarily useful.

Elbert van Wijk, **Wat de Bijbel ons leert over de Goten**

The origin of the Goths is unclear: for lack of an alternative, historians often rely solely on the sixth-century *Getica* by the Byzantine author Jordanes. Based on this history, it is commonly asserted that the Goths migrated southward from Scandinavia during the first centuries of the Common Era, finally appearing near the Danube delta in the early third century, where their presence is confirmed by other sources. Jordanes' account, however, is skewed by legendary elements and ethnographical topoi to such an extent that it can hardly be relied upon by modern scholars. Archaeology similarly fails to give clear answers. This paper therefore turns to historical linguistics for new data, specifically the vocabulary of the well-attested Gothic language. The early speakers of Gothic are shown to have exchanged loanwords with a variety of language communities, the locations of which cast doubt on the migration route as it is typically envisioned.

AGENDA

ONDERZOEK NAAR DE VOC-MENTALITEIT

15 april 2018, 13:00 - 14:00 uur

Historica Alicia Schrikker houdt zich in haar onderzoek bezig met de hoogste VOC-dienaars en hun opvattingen. Daarnaast leidt ze een project dat onderzoekt hoe het gewone volk van Sri Lanka de oplegging van belastingheffing, religie en de inrichting van juridische wetgeving door de VOC ervoeren.

In deze lezing zal Schrikker ingaan op de ware VOC-mentaliteit en de doorwerking ervan in de periode na het faillissement van de VOC. Door de talloze dagregisters en memories te onderzoeken, legt Schrikker de koloniale ideologie van de VOC-top bloot. Met welke ideeën reisden deze mannen in de zeventiende en achttiende eeuw naar Azië? Hoe dachten zij over de lokale bevolking en over de relatie met hen? En hoe dachten zij over zichzelf en hun werk?

Kosten: €10,00 (inclusief entree tentoonstelling 'De wereld van de VOC')

Nationaal Archief, Prins Willem-Alexanderhof 20, Den Haag

HELDEN EN SCHURKEN 2018: STUDENTENVERZET

17 mei 2018, 15:30 - 17:00 uur

Dit jaar organiseren het NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies, Verzetsmuseum Amsterdam, NTR/VPRO/NPO Geschiedenis en *Historisch Nieuwsblad* vijf middagen over helden, schurken en de Tweede Wereldoorlog. Het thema sluit aan bij het 'Jaar van Verzet', met de nadruk op het jaar 1943 als keerpunt voor het verzet.

Na onder meer lezingen over de rol van kerken binnen het verzet, de stakingen van april/mei 1943 en het misbruik van de status van 'verzetsheld' komt nu het thema studentenverzet aan bod. Studenten weigerden massaal de loyaliteitsverklaring te tekenen; het hoger onderwijs kwam tot stilstand en veel studenten wijdde zich fulltime aan het verzet. Verzetsmuseum-directeur Liesbeth van der Horst spreekt onder meer met historicus Jeroen Kemperman, die een boek over dit onderwerp schrijft.

Kosten: €10,00/€14,00

Verzetsmuseum Amsterdam, Plantage Kerklaan 61, Amsterdam